

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

O'RGANILAYOTGAN MAMLAKATLAR TILLARINI O'QITISHDA MADANIYATLARARO MULOQOT

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

BOSH ILMIY-METODIK
MARKAZ

2022

TOSHKENT

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ

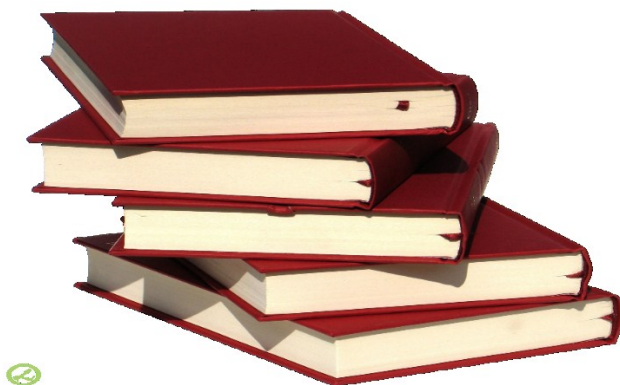
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

Филология ва тилларни ўқитиш: (Форс тили) тингловчилари учун

ЎРГАНИЛАЁТГАН МАМЛАКАТЛАР ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШДА
МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТ

Модули бўйича

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Тошкент-2022

Модулнинг ўқув-услугий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар: PhD, доц. Х. Мирзахмедова, PhD С. Аббосий

Такризчилар: ф.ф.н., проф. Ш.Усманова, Phd Н. Нуриддинов

МУНДАРИЖА

I. Ишчи дастур	5
II. Модулни ўқитишда фойдаланилган интерфаол таълим методлари	15
III. Назарий материаллар	21
IV. Амалий машғулотлар материаллари	41
V. Глоссарий	81
VI. Адабиётлар рўйхати	93

I. Ишчи дастур

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон ва 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармонлари, 2012 йил 10 декабрдаги “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1875-сон, 2020 йил 16 апрелдаги “Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4680-сон ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

“Ўрганилаётган мамлакатлар тилларини ўқитишда маданиятлараро мулоқот” модули ўқитилиши жараёнида эгалланадиган билим, малака ва кўникмалар ихтисослик фанлар блокига кирадиган фанлар билан интеграллашуви натижасида тингловчиларнинг чет тили ўқитишда маданиятлараро мулоқот такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади,

чунки филологнинг касбий компетенцияси назарий фанлар ва асосий чет тили фани ўқитиш мажмуида шаклланади.

Ушбу дастур мазкур курснинг коммуникатив тилшунослик, лингвопрагматика, когнитив тилшунослик, коммуникатив тилшунослик лингвокультурология, назарий грамматика, назарий фонетика каби тилшуносликнинг фундаментал йўналишларини ҳисобга олган ҳолда тузилган. Ушбу замонавий йўналишлари нуқтаи назаридан, матн – кўп поғонали, мураккаб характерга эга тил бирлиги, мулоқотнинг асосий бирлиги ва ижтимоий таъсир этиш асбоби сифатида талқин этилади. Матн лингвистикасида тил ва маданият муносабатлари муҳим аҳамият касб этса, назарий грамматика эса тилнинг тузилиши ва универсалияларини когнитив, прагматик жиҳатдан талқин қилади. Бунда ижтимоий-маданий омил ва миллий дунё тасвири алоҳида ўрин эгаллайди, чунки маданий контекстни назарда тутмаган ҳолда матн моҳиятини мукамал тушуниб бўлмайди, баъзи ҳолларда эса бунинг иложи ҳам бўлмайди.

Ушбу мажмуа янги педагогик технологиялар ва тилшуносликнинг замонавий йўналишлари асосида тубдан янгиланишни илгари суради ҳамда тингловчиларнинг таълим бериш сифатини кўтариш мақсадида дастурда турли эффектив ва замонавий педагогик технологиялар ишлатилган.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Фанни ўқитишдан мақсад – тингловчиларда **“Ўрганилаётган мамлакатлар тилларини ўқитишда маданиятлараро мулоқот”** модулининг методологик тамойиллари, асосий тушунча ва мутахассислик профилига мос билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш ва такомиллаштириш, ҳамда тингловчиларда матн билан ишлаш малакаларини шакллантириш ва матнни таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиришдир.

“Ўрганилаётган мамлакатлар тилларини ўқитишда маданиятлараро мулоқот” модулининг **асосий вазифалари** қуйидагилар:

- маданиятлараро мулоқот назариясининг юзага келиши: сабаб ва омилларини ўрганиш, юқори ва қуйи контекстли маданиятларни ажрата билиш;
- маданиятлараро мулоқот муаммолари ва уларнинг ечимини топа билиш;
- тил, маданият ва коммуникация: ўзаро муносабат масалаларини ёритиб бериш;
- маданий қарахтлик ва адаптация масаласи ҳамда тизими ҳақида тушунчага эга бўлиш;
- аслият ва таржимада тиллараро ва маданиятлараро ўзаро таъсир ходисаларини таҳлил қилиш;
- мулоқотга ёрдам берувчи омиллар ва тўсиқларни ўрганиш ва таҳлил қила олиш;
- Форс тилини ўқитишда турли маданият вакиллари мулоқотидаги қийинчиликлар, тил ва маданиятнинг ўзаро маданий тузилмаларнинг ўзаро муносабатини аниқлаш ва таҳлил ўтказиш кўникмаларини шакллантириш;
- инсон онгида акс этган дунёнинг тилда ифодаланиши ва Эрон дунёси лисоний манзарасини аниқлаш, тилнинг шахс шаклланишига таъсири масалаларини кенг муҳокама қила олиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенциясига қўйиладиган талаблар

Курснинг назарий бўлимининг мақсади маданиятлараро мулоқотнинг асосий муаммоларини мунтазам равишда тақдим этиш, асосий тушунчалар ва терминологияни ўзлаштириш, шунингдек маданий сезгирликни ривожлантириш, маданиятлараро алоқаларнинг турли ҳолатларида коммуникатив хатти-ҳаракатларнинг ўзига хос кўринишини тўғри талқин қилиш қобилиятидир.

Амалий бўлимнинг мақсади - турли маданиятларда маданиятлараро мулоқот ва коммуникатив услублар жараёнларини ўрганиш; "кўп маданиятлилик" доирасида тингловчиларнинг фикрлаш қобилиятини бошқа маданиятларга нисбатан ижобий муносабат сифатида шакллантириш, замонавий дунёнинг маданий хилма-хиллиги қадриятларини тан олиш.

Тингловчи:

- Маданиятлараро мулоқот тушунчасини;
- Маданиятлараро мулоқот қоида ва стратегияларини;
- Маданиятлараро мулоқот қилиш стратегиясини ўргатишни;
- замонавий глобаллашув шароитида маданий алоқаларни ривожлантириш хусусиятларини гуманитар йўналиш сифатида кўриб чиқиши;
- Эронда таълимнинг алоҳида бўлими ва доимий университет курси сифатида маданиятлараро алоқа ривожланишининг асосий босқичларини кузатиши;
- маданиятлараро алоқа назариясида бугунги кунда қабул қилинган асосий тушунчалар ва уларни англлатувчи атамаларни ўзлаштириши (маданият, алоқа, дунёнинг маданий суръати, дунёнинг лингвистик суръати, маданиятнинг туркумланиши; лингвистик шахс, "иккиламчи" лисоний шахс, маданият зарбаси ва бошқалар) ;
- маданий концептлар, лингвокультурема, маънонинг маданият билан боғлиқ бўлаги, маданий муҳим ахборот, лингвокультурологик майдон (поле), лингвокультурологик ҳолат, миллий дунё тасвири ҳақидаги *билимларга* эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- маданиятлараро мулоқот модулининг асосий йўналишлари ва категорияларини англаш;
- маданиятлараро мулоқот модулининг методологик принциплари тамойиллари ва ёндашувларини фарқлаш;

- маданиятлараро мулоқот модулининг терминологик аппарати, қонуниятлари ва асосий тушунчаларини амалий жиҳатдан қўллаш;

- маълум бир маданиятда ҳукмронлик қиладиган, унинг тарихий ва маданий ўзига хослигини ташкил этадиган ва когнитив, лингвистик (оғзаки) ва оғзаки бўлмаган даражаларда намоён бўлган кадриятларни, маъноларни ажратиб кўрсата олиш;

- маданиятлараро мулоқот модули бўйича назарий мавзуларни ва эгалланган ахборотни амалиётда қўллаш **малакаларини эгаллаши зарур;**

Тингловчи:

- мавзуларни таҳлил методларини (лингвистик шарҳлаш, суперлинеар таҳлил методи, семантик, стилистик, концептуал таҳлил, сўз ва матн таҳлилининг статистик, инференция методи, матн таҳлилининг статистик методлари) билиш ва уларни ўқув жараёнида қўллаш;

- модул бўйича эгалланган билим, кўникма ва малакаларни баҳолаш, хулосалар бериш, умумлаштириш ҳамда тадқиқотлар олиб бориш;

- модул бўйича орттирилган малакаларни ўз илмий тадқиқот амалиётида қўллаш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Форс тилида маданиятлараро мулоқот модули модули Чет тил ўқитишдаги замонавий методлар, тил компетенцияларини баҳолаш механизмлари, тилшуносликда тадқиқотлар олиб боришнинг тизимли каби тилшуносликнинг йўналишлари билан ўзаро боғлиқ.

Мазкур модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланилади.

Хусусан, интерфаол методларнинг қуйидаги турларидан кенг фойдаланилади:

- гуруҳли музокаралар (group discussions);

- жамоа лойиҳалари (project work);
- жуфтликлар бўлиб топшириқларни бажариш (pair work);
- якка ҳолда маълум мавзу бўйича презентациялар қилиш (individual presentation);
- давра суҳбатлари ўтказиш (round-table discussion);
- инсерт техникаси (Insert technique);
- пинборд техникаси (Pinboard);
- кейс- стади (case-study);
- ақлий ҳужум методи (brainstorming).

Шунингдек, фанни ўқитишда замонавий ахборот технологияларидан ҳам кенг фойдаланилади, жумладан:

- мультимедиа ёрдамида машғулотлар ташкил этиш,
- Power Point дастури ёрдамида презентациялар ташкил қилиш, компьютерда тестлар ўтказиш.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар Хорижий тилларни умумевропа ҳамда миллий стандартлар талаблари асосида ўқитишнинг лингвистик аспекти ўқув модули яратишни ўрганиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Аудитория ўқув юклараси		
		жами	жумладан	
			Назарий	Амалий машғулот
1.	Маданиятлараро мулоқотнинг шаклланиши ва ривожланиши, унинг мақсади ва вазифалари.	2	2	

2.	Тил, маданият, маданиятлар типологияси ва коммуникация. Коммуникатив фаолият.	2	2	
3.	Коммуникатив фаолият даражалари ва коммуникация турлари. Вербал ва новербал коммуникация воситаларининг талқини.	2	2	
4.	Маданиятлараро мулоқот жараёнларининг тадқиқи.	2		2
5.	Шахс, миллий ва ҳудудий характер, стереотиплар, гендер, ёш ва дискурс хусусиятлари.	2		2
6.	Ўрганилаётган тилни ўқитишда турли маданият вакиллари мулоқотидаги қийинчиликлар.	2		2
7.	Маданиятлараро мулоқотда муҳим аҳамият касб этган маданиятга мослашиш.	2		2
8.	Маданиятлараро тўсиқлар ва тўқнашувлар, маданий ва лисоний шок ҳодисалар	2		2
	Жами:	16	6	10

ЎҚУВ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Маданиятлараро мулоқотнинг шаклланиши ва ривожланиши, унинг мақсади ва вазифалари

Маданиятлараро мулоқотнинг асосий тушунчалари маданият ва мулоқотдир. Миллий маданият ва халқаро алоқа.

Маданиятлараро мулоқотни билимларнинг алоҳида тармоғи сифатида ва АҚШ, Ғарбий Европа ва Россияда классик университет курси сифатида шакллантиришнинг асосий босқичлари.

Маданиятлараро мулоқот (ММ) фанлараро фан сифатида.

Маданият ва ўзини тутиш. Маданий меъёрлар ва маданий қадриятлар. Маданий қадриятларнинг моҳияти ва уларнинг ХМКдаги ўрни. Маданий нормалар ва уларнинг маданиятдаги ўрни.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, мунозара, ўз-ўзини назорат.*

2-мавзу. Тил, маданият, маданиятлар типологияси ва коммуникация. Коммуникатив фаолият

Дунёнинг маданий суръати ва дунёнинг лингвистик суръати. Маҳаллийнинг призмаси орқали "бегона" маданиятни идрок этиш.

Этноцентризмнинг моҳияти ва унинг ММдаги роли. Маданий ўзига хосликнинг моҳияти ва шаклланиши.

Маданиятни ўзлаштириш: маданият ва ижтимоийлашув етиштириш.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: *муаммоли таълим, кластер, диаграмма, мунозара, ўз-ўзини назорат.*

3-мавзу. Коммуникатив фаолият даражалари ва коммуникация турлари. Вербал ва невербал коммуникация воситаларининг талқини

Коммуникатив фаолият даражалари ва коммуникация турлари. Қарашларни тушунчаси моҳияти ва турлари.

Қарашларни сўзлаш ва ўзгартириш муаммолари.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, БББИ, мунозара, ўз-ўзини назорат.*

4- мавзу. Маданиятлараро мулоқот жараёнларининг тадқиқи

Маданиятни Э. Холлга кўра туркумлаш: "маданий грамматика" тушунчаси.

Вақт: монохроник ва полихроник маданиятлар.

Вақт: тезлаштирилган маданиятлар ва секинлашган маданиятлар.

Ўтмишга, ҳозирги ва келажакка йўналтиришдаги маданий фарқлар.

Контекст: "юқори" контекстли маданиятлар ва "паст" контекстли маданиятлар. "Ахборот оқимлари" тушунчаси.

Кенглик (майдон): турли хил маданиятларда шахсий макон ва унга бўлган муносабат.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, мунозара, кейс, ўз-ўзини назорат*

5-мавзу. Шахс, миллий ва ҳудудий характер, стереотиплар, гендер, ёш ва дискурс хусусиятлари

"Ақлий дастур" тушунчаси ва уни шакллантириш шартлари.

Турли маданиятларда ҳокимиятнинг масофаси.

Қарама-қаршилик: индивидуализм / коллективизм.

Қарама-қаршилик: маданиятнинг эркаклиги / аёллиги.

Ишончсизликдан қочиш.

Қўлланиладиган таълим технологиялари *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, кейс, мунозара, ўз-ўзини назорат*.

6-мавзу. Ўрганилаётган тилни ўқитишда турли маданият вакиллари мулоқотидаги қийинчиликлар

Тилшунослик шахси тушунчаси. Тилнинг шахсияти ва маданиятлараро мулоқот. Миллий лингвистик шахс ва миллий характер.

Шахсий ва жамоавий лингвистик шахс.

Қўлланиладиган таълим технологиялари *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, кейс, мунозара, ўз-ўзини назорат*.

7-мавзу. Маданиятлараро мулоқотда муҳим аҳамият касб этган маданиятга мослашиш

Тилшунослик шахси тушунчаси ва унинг миллий ўзига хослиги.

Рус маданиятининг асосий тушунчалари (мақсадли тил маданияти билан таққослаганда).

Маданиятлараро алоқада маданий тушунчаларнинг қисман кесишиши ва ажралиб чиқиши. Лақунар тушунчалари.

Ўзаро таъсир қилувчи лингвокултураларнинг "мос келадиган" тушунчалари / тушунчалари соҳаларига эҳтиёж.

Маданиятлараро мулоқот жараёнида новербал мулоқотнинг ўрни "Новербал мулоқот" тушунчасининг моҳияти.

Новербал мулоқотнинг асосий таркибий қисмлари (проксемика, кинесика, ҳид ва тактил билан таъсир ўтказиш, паралингуистик воситалардан фойдаланиш, кўз билан алоқа қилиш) ва уларнинг миллий ўзига хослиги.

Қўлланиладиган таълим технологиялари *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, кейс, мунозара, ўз-ўзини назорат.*

8-мавзу. Маданиятлараро тўсиқлар ва тўқнашувлар, маданий ва лисоний шок ҳодисалар

Оғзаки нутқ хулқ-атвор нормалари.

Новербал воситалардан етарли даражада фойдаланиш.

Ритуал хатти-ҳаракатининг хусусиятлари. Фатик алоқа.

Қўлланиладиган таълим технологиялари *диалогик ёндашув, муаммоли таълим, кейс, мунозара, ўз-ўзини назорат.*

Ўқитиш шакллари

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган саволларга ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

«КЕЙС-СТАДИ» методи. «Кейс-стади» – инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ходиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетидида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ходисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима- натижа (What).

«Кейс методи»ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	* якка тартибдаги аудио-визуал иш; * кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); * ахборотни умумлаштириш; * ахборот таҳлили; * муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғини белгилаш	* индивидуал ва гуруҳда ишлаш; * муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; * асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	* индивидуал ва гуруҳда ишлаш; * муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; * ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; * муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот	* якка ва гуруҳда ишлаш; * муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; * ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; * якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Талабаларга аудиторияда мустақил иш бажариш топширилди. Талабалар мустақил ишни бажараётганлирида битта талаба бошқа талабаларга халақит бериб, барчанинг диққатини чалғита бошлади.

Сизнинг ҳаракатингиз....

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар

- * кейсдаги муаммоли вазиятни юзага келтирган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда);
- * мобил иловани ишга тушириш учун бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфт-жуфт бўлиб ишлаш)

«ФСМУ» методи

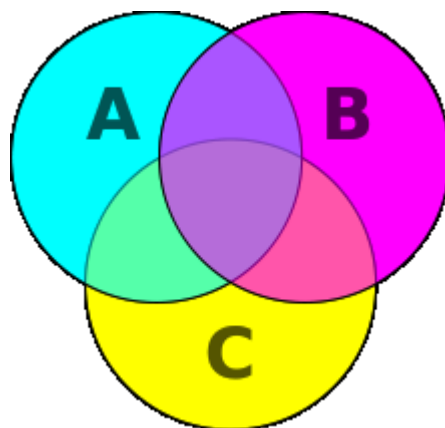
Методнинг мақсади: Мазкур метод иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур методдан маъруза машғулотларида, ўтилган мавзуни мустаҳкамлашда, ўтилган мавзу юзасидан саволларга жавоб олишди, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Методни амалга ошириш тартиби: иштирокчиларга мавзуга оид якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади; ҳар бир иштирокчига ФСМУ методи босқичлари ёзилган қоғозлар тарқатилади: иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

Ф	фикрингизни баён этинг
С	фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг
М	кўрсатган сабабингизни мисоллар орқали далилланг
У	фикрингизни умумлаштиринг

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

«ВЕНН ДИАГРАММАСИ» методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасаввурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштирилади ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадilar;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадilar ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

«БЛИЦ-ЎЙИН» методи

Методнинг мақсади: ўқувчиларда тезлик, ахборотлар тизимини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топширик, яъни тарқатма материаллар алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги –якка баҳо|| колонкасига

белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларни уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамага келиб, жавобларини –гуруҳ баҳоси|| бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

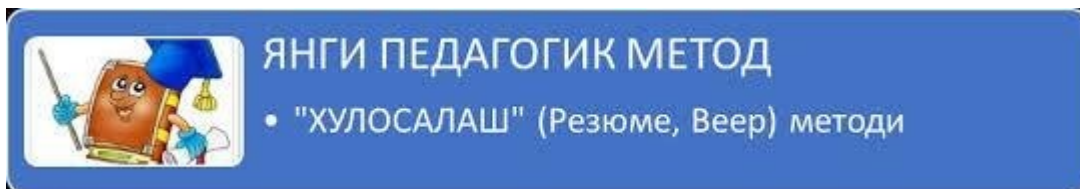
3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади ва талабалардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ бўлса «0», мос келса «1» балл қўйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

«ХУЛОСАЛАШ» (РЕЗЮМЕ, ВЕЕР) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўп тармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Жумладан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда талабаларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. «Хулосалаш» методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва 15 семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Намуна:

афзаллиги		камчилиги		афзаллиги	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Маданиятлараро мулоқотнинг шаклланиши ва ривожланиши, унинг мақсади ва вазифалари

Инсон – ижтимоий моҳият. Инсон жамиятда яшайди ва табиийки, у мазкур жамиятнинг бошқа аъзолари билан мулоқот қилиши лозим бўлади. Коммуникация термини ҳам латинча коммуникацион, коммунис “умумий” сўзидан келиб чиққан.

Демак, сўз инсонларни бир-бири билан боғлайди, уларни мулоқот воситасида бирлаштиради. Мулоқотсиз жамият бўлмайди, жамиятсиз ижтимоий инсон, маданий ва оғли инсон ҳома сапиенс бўлмайди. Сўз тилда мужассамлашиб, инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратади. Ҳеч қайси бир фан, ҳеч қайси бир илм сўзсиз мавжуд бўлмайди. Ҳеч бўлмаганда, билим ва тажрибаларни шакллантириш, уларни қайд қилиб келгуси авлодга қолдириш учун ҳам сўзлар керак бўлади. Хуллас, мулоқот инсоният борлигининг тамали, синчини ташкил қилади.

“Маданиятлараро мулоқот” фанининг мақсади – мулоқот масалаларини асосан тил ва маданиятга еътибор берган ҳолда таҳлил қилишдан, фарқли маданиятлар орасидаги коммуникацияни осонлаштириш ва тўқнашувларни олдини олишдан иборат.

Ҳозирги кунда турли халқлар, тиллар, маданиятлар аралашган бир пайтда, бошқа маданиятларга қизиқиш, уларни ҳурмат қилиш, уларни тушунишга ҳаракат қилиш, уларга сабр-тоқат билан ёндашишни ўрганиш долзарб масалалардан биридир. Айнан шу туфайли маданиятлараро, халқаро мулоқот масалалари умумеътиборни тортди.

Қандай омиллар коммуникацияга ёрдам беради, нималар унга тўсқинлик қилади, турли маданият вакиллари билан мулоқот қилишни нималар қийинлаштиради? Тил ва маданият бир-бири билан қандай муносабатда бўлади? Тилнинг шахсининг шакллантиришидаги таъсири қандай бўлади? Тилда индивидуал ва жамоавий менталитет, мафкура, маданият қандай акс этади ва қай тарзда шаклланади? Миллий характер нима ва у тил билан қандай

шаклланади? Чет тилларини ўрганишда ижтимоий-маданий омилнинг роли қандай бўлади? Она тилидаги бирламчи дунё манзараси ва бошқа 6 тилларни ўрганиш жараёнидаги иккиламчи дунё манзараси тил ва маданиятда қандай вужудга келади? Нима учун бутун дунёни маданиятлараро мулоқот ва маданиятлараро тўқнашув муаммолари ташвишга солиб қўйди? Машхур америкалик сиёсацхунос олим Самуел Хантингтонни учинчи жаҳон уруши сиёсий ёки иқтисодий емас, балки маданиятлар ва сивилизациялар уруши бўлади, деб башорат қилишига сабаб нима еди?.

Демак, “Маданиятлараро мулоқот” фани юқорида қайд етилган саволларга жавоб беради.

Америкалик тадқиқотчилар Жудитх Мартин ва Тхомас Накаяманинг “Маданиятлараро мулоқот вазиятларида” (Интерсултурал соммунисатион ин сонтехц) номли асарида маданиятлараро мулоқот масалаларини кўрсатиш учун Муҳаммад ва Алекснинг қуйидаги тажрибаларини келтиришади:

Шундай қилиб, “Маданиятлараро мулоқот” фани коммуникация турлари, вербал ва новербал мулоқот, коммуникацияга таъсир кўрсатувчи омиллар, коммуникациядаги тўсиқлар ва уларни бартараф етиш йўллари, тил ва маданият муносабати, менталитет, миллий характер, мафкура, олам манзарасининг маданият ва тилда ифодаланиши, маданиятлараро тўқнашувлар, дискриминациялар, стереотиплар, турли маданиятлардаги рамзлар, табулар ва евфемизмларнинг талқини, гендер ва ҳ.к. масалаларни тадқиқ етади.

Маданиятлараро мулоқот (Интерсултурал Соммунисатион) – турли маданият вакиллари орасидаги ўзаро алоқа, мулоқот бўлиб, унда кишилар ўртасидаги билвосита алоқа, шунингдек, коммуникациянинг билвосита шакли (тил, нутқ, ёзув, электрон муоқот) назарда тутилади. Баъзан маданиятлараро мулоқот “маданиятлар кесишуви” (“сросс-султурал)ни ҳам ифодалайди.

Инсон бошқа одамлардан айро ҳолда яшай олмаганидек, биронта ҳам маданият бошқа халқларнинг маданий ютуқларидан ихоталан ҳолда тўлақонли мавжуд бўла олмайди. Кишилар ҳаёт фаолияти давомида мунтазам равишда

Ўз ўтмишига ёки бошқа маданиятларнинг тажрибасига мурожаат қиладилар. Ҳозирги кунда Йер куррасининг чекка жойларида қолиб кетган айрим кичик маҳаллий қабилаларни истисно қилганда, дунёдан мутлақо узилган маданий ҳамжамиятлар мавжуд эмас. Бугунги кунда ҳар қандай халқ ўзга маданият тажрибасини қабул қилишга ва ўз маданияти маҳсулини бошқа халқлар билан бўлишишга тайёрлиги табиийдир. Бошқа халқлар маданиятига бўлган бундай муносабат “маданиятлараро мулоқот” ёки “маданиятларнинг ўзаро алоқаси” деб номланади¹.

Маданиятларнинг ўзаро алоқаси ҳақида сўз юритилганда, йирик гуруҳлар (маданиятлар ва субмаданиятлар) орасидаги муносабатлар назарда тутилади. Замонавий ривожланиш шароитида маданий алоқалар инсон ҳаётининг турли соҳаларида – туризм, спорт, шахсий алоқалар ва ҳ.к.да амалга ошади. Бундан ташқари, кейинги йилларда дунёда юз берган ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар халқларнинг катта миқёсдаги миграциясига, кўчишига ва уларнинг аралашувига олиб келди. Ушбу жараёнлар натижасида аксарият кишилар илгари уларни ажратиб турган маданий тўсиқларни йенгиб бормоқда. Улар ўзга маданиятлар билан танишишга, улар билан аралашиб кетишга мажбур бўлмоқда. Шунинг учун маданиятларнинг ўзаро алоқаси алоҳида кишилар орасидаги муносабатлар орқали амалга ошмоқда.

Маълимки, маданиятлараро мулоқот “хабар юборувчи” ва “хабарни қабул қиливчи” турли маданиятларга мансуб бўлганда, шунингдек, коммуникация иштирокчилари бир-бирининг маданий фарқларини тушуниб йетганда амалга ошади.

Маданиятлараро мулоқот – муайян маданият ва тил соҳибларининг ўзга маданият ва тил вакиллари билан вербал (нутқли) ва новербал (нутқсиз) мулоқот воситасидаги ўзаро алоқа жараёнидир. Бундай мулоқотнинг ҳар бир иштирокчиси ўзининг шахсий қоидалари тизимига ега бўлади.

2-Мавзу: Тил, маданият, маданиятлар типологияси ва коммуникация. Коммуникатив фаолият.

Тил деб мураккаб мулоқот тизимига ёки шу тизимни ўрганиш ва ишлатиш қобилиятига айтилади. Тилни ўрганувчи соҳага тилшунослик дейилади. Жаҳон тиллари миқдорини аниқлаш учун тил ва шева орасида фарқ ўрнатиш зарур. Шунга қарамай, тиллар сони 6—7 минг орасида, деб ҳисобланади. Табиий тил сўзлашув ёки имо-ишора орқали тарқалади, бироқ ҳар қандай тил ешитиш, кўриш, сезиш стимуллари ёрдамида ёзув, браилле ёки хуштак каби иккиламчи воситага кодланиши мумкин. Бу одам тили модалликдан мустақил бўлгани учун иложли. Кенг маънода тил атамаси остида бирор мулоқот тизимининг тайинли қоидалари мажмуаси тушунилади. Барча тиллар семиозисга, яъни белгиларни тегишли маъноларга боғлаш жараёнига таянади. Оғзаки ва имо-ишора тиллари рамзлар кетма-кетлигини сўз ёки морфема қилиб шакллантирувчи фонологик тизим ҳамда сўз ва морфемалар кетма-кетлигидан ибора ва гапларни ҳосил қилувчи синтактик тизимни ўз ичига олади.

Одам тили унумдорлик, рекурсивлик ва силжувчанлик хусусиятларига ега эканлиги ҳамда ижтимоий келишув ва ўрганишга бутунлай асослангани учун уникалдир. Бинобарин, унинг мураккаб тузилиши ҳайвонлар мулоқотига нисбатан жуда кенг ифода ва қўлланишлар кўламини беради. Тил ерта ҳомининлар аста-секин примат мулоқот тизимларини ўзгартира бошлаган пайтда, бошқа онглар назариясини шакллантириш қобилияти ва интенционалликни ўрганаётганида юзага келган, деб тахмин этилади.

Ушбу ривожланиш мия ҳажми ўсишига мос келган бўлиши мумкин; аксарият тилшунослар тил тузилишини тегишли мулоқот ва ижтимоий вазифаларга хизмат қилиш учун эволюцияланган, деб қарашади. Тил одам миясининг турли, хусусан Броса ва Верниске соҳаларида ишланади. Одамлар тилни ёш болалик пайтидаги ижтимоий ўзаро муносабат орқали ўзлаштирадилар ва ўртача уч ёшга келиб равон гапира оладилар. Тил ишлатиш одам маданиятига чуқур сингган. Бинобарин, тил фақатгина мулоқот воситаси

бўлиб қолмай, балки индивидуаллик, ижтимоий стратификация, парвариш ва ермак каби ижтимоий ва маданий ролларга ҳам ега.

Тиллар вақт ўтиши билан ўзгаради, уларнинг эволюциясини қадимги тиллар кейинги босқичлар содир бўлиши учун қандай белгиларга ега бўлганини аниқловчи ва уларни замонавий тилларга таққословчи тарихий тилшунослик ўрганади. Умумий аجدоддан келувчи тиллар гуруҳига тиллар оиласи дейилади. Бугунги кунда жаҳонда энг кенг тарқалган тиллар, жумладан инглизча, испанча, португалча, русча ва ҳиндча ҳинд-йеуропа тиллари; арабча, амҳарча ва иврит еса семит тиллари; суаҳили, зулу ва шона еса банту тиллари оиласига киради. Тилшунослар фикрига кўра бугун мавжуд тилларнинг 50 дан 90 фоизигачаси 2100-йилга келиб йўқолиб кетади.

Тил конкрет нутқ ҳодисалари (айрим гаплар, ҳикоялар, бир неча кишининг суҳбати ва шу каби), жумладан, оғзаки ёки механик усудда такрорланадиган ва ёзув орқали қайд этиладиган нутқ ҳодисаларида мавжуд бўлади. Кўплаб нутқ ҳодисаларининг структур хусусиятларини тахлил қилиш, қиёслаш ва умумлаштириш муайян тилда мавжуд бўлган элементлар ва улар ўртасидаги муносабатлар мажмуини яхлит мураккаб белги тизими сифатида англаш ва тавсифлаш имконини беради. Ҳозирги даврда турли миллат, елат ва қабилаларга тегишли 2500 дан 5000 тагача (баъзи манбаларда 3000—7000 оралиғида) жонли тил борлиги маълум. Уларнинг ҳар бирида барча тиллар учун умумий бўлган баъзи универсал структур хусусиятлар кўзга ташланади. Лисоний тизим нуқтаи назаридан тилнинг бундай универсал хусусиятлари сифатида барқарорлашган кўплаб тил белгилари — сўзларнинг ва улардан фойдаланиш бўйича умумий (грамматик) қоидаларнинг мавжудлиги; сўзлар таркибида тилнинг энг қисқа (кичик) товуш бирликлари — фонемаларнинг ажратилиши кабиларни кўрсатиш мумкин. Айрим олинган сўз доирасида фонемалар бир ёки бир неча бўғинга бирлашади. Тилнинг камроқ умумий булган структур хусусияти алоҳида сўзлар доирасида янада кичикроқ фонетик-семантик қисмлар — морфемаларнинг ажралишидир. Нутқ жараёнида ҳар қандай нутқ ҳодисасининг гаплар ташкил этиши ҳар қандай

товуш тилининг универсал хусусияти ҳисобланади. Умумий хусусиятлар доирасида турли хил тилларда уларни ташкил етувчи элементларнинг чексиз вариантлашуви ва бу элементларнинг нутқ жараёнидаги ўзаро муносабати кузатилади.

Тил меҳнат ва ижтимоий онг билан биргаликда бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган, инсонни ҳайвондан фарқловчи 3 та енг муҳим хоссалардан бирини ташкил этади. Ушбу хоссалар ичида меҳнат муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у жамият мавжудлигининг моддий асоси ҳисобланади.

Тилнинг тафаккур, ижтимоий онг билан алоқаси ниҳоятда узвий, чамбарчасдир. Тил белгилари — сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплар — моддий шакллар бўлиб, уларда онгнинг идеал маҳсуллари — аниқ тасаввурлардан тортиб енг мавҳум ва умумлаштирувчи тушунчалар ёки ҳукмларгача объектив тарзда ўз аксини топади. Шундай қилиб, тил нафақат фикрни ифодалаш ёки фикр алмашиш воситаси, балки ижтимоий онгда фикрларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш воситаси ҳам ҳисобланади. Тил — жамият бойлиги, у жамият аъзоларининг ўзаро алоқасини амалга оширади, инсоннинг моддий ва маънавий турмушида рўй берадиган барча воқеаҳодисалар ҳақидаги билимларни жамлайди ва улардан хабардор қилади; тил айна маънода асрлар мобайнида шаклланади ва мавжуд бўлади. Тафаккур тилга қараганда бирмунча тезроқ ривожланади ва янгиланади, леки тилсиз тафаккурни тасаввур етиб бўлмайди: тилда ифодаланмаган фикр ноаниқ, тушунарсиз бир нарса бўлиб, инсонга борлиқ воқеа-ҳодисаларини англаб йетишида, фанни ривожлантириш ва такомиллаштиришида ёрдам бера олмайди. Тафаккур тилсиз мавжуд бўлмас экан, тил ҳам тафаккурсиз яшай олмайди. Биз ўйлаб туриб гапирамиз ва ёзамиз, ўз фикрларимизни тилда аниқроқ ва тушунарлироқ баён етишга ҳаракат қиламиз. Демак, фикрлар тил негизида пайдо бўлади ва унда мустаҳкамланади; тил билан тафаккур бир бутунликни ташкил этади.

Маданият инсон фаолияти ва шу фаоллиятнинг аҳамиятини белгиловчи рамзий қурилмалар ва асарлар мажмуидир. Маданият мусиқа, адабиёт, бадий

тасвир, меъморчилик, театр, кинематография, турмуш тарзи каби фаолиятларда намоён бўлиши мумкин. Антропологияда "маданият" атамаси остида махсулотлар ва уларни ишлаб чиқариш, естетик маъно бериш, ҳамда шу жараёнларга боғланган ижтимоий муносабатлар тушунилади. Бу маънода маданият ўз ичига санъат, фан ва маънавий тизимларни олади.

Маданият — жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий таракқиётининг муайян даражаси. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. " Маданият " тушунчаси муайян тарихий давр (антик М.), конкрет жамият, елат ва миллат (ўзбек М.и), шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушининг ўзига хос соҳалари (мас, меҳнат Маданият, бадиий Маданият, турмуш Маданият)ни изохлаш учун қўлланилади. Тор маънода " Маданият " атамаси кишиларнинг фақат маънавий ҳаёти соҳасига нисбатан ишлатилади.

" Маданият " арабча мадина (шаҳар) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга: бирини бадавий ёки саҳроий турмуш; иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик — кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик — шаҳарда ўтроқ ҳолда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига ега бўлган халқларга нисбатан ишлатилган.

Ўрта аср маданиятининг буюк намояндалари Абу Али ибн Сино, Беруний ва бошқа шаҳар турмуш тарзини жамоанинг йетуклик шакли сифатида талқин қилганлар. Мас, Форобий фикрича, ҳар бир инсон ўз табиатига кўра, "олий даражадаги йетукликка еришиш учун интилади", бундай йетукликка фақат шаҳар жамоаси орқалигина еришилади. Унинг таъкидлашича, "маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баббаравардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод яшайдилар". Алишер Навоий йетук ахлоқ, маърифатли ва адолатли жамият, жамоа масаласини қайд етиш

билан бирга, маънавий юксакликка еришишнинг асосий мезони деб инсонпарварлик ғояларига мувофиқликни тушунди.

19-асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган демократикмаърифатпарварлик ҳаракатининг намояндалари Муқимий, Фурқат, Завқий, Аҳмад Дониш, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий ва бошқа халқни М.ли қилишнинг омили илммаърифатни егаллашда деб билдилар. Улар ўрта аср жаҳолатига қарши халқ ўртасида илммаориф ва М.ни зўр еҳтирос билан тарғиб қилдилар. Мас, Фурқат фикрича, илмфан бир машъ-ал бўлиб, инсониятнинг бахт-саодат йўлини ёритиб туриши керак.

19-асрнинг охири ва 20-асрнинг бошида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракати намояндалари, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний ва бошқа ўзларининг маърифатпарварлик ишлари билан М. ривожига муҳим ҳисса қўшдилар. Улар турли газ. ва жур.лар чиқардилар, нашриёт ва босмаҳоналар ташкил етдилар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очдилар, ўтмиш маданиятимизни, тарихимизни тарғиб қилдилар, дунёвий билимларни чуқур егаллашга даъват етдилар. Маърифатчиликнинг кенг қулоч ёйиши самараси ўлароқ, халқнинг умуммаданияти юксала борди.

Йевропада " Маданият " дейилганда дастлаб инсоннинг табиатга кўрсатадиган мақсадга мувофиқ таъсири, шунингдек, инсонга таълимтарбия бериш тушунилган (лот. султура — йерни ишлаш, парваришлаш; русчадаги "култура" сўзи ҳам шундан олинган). Маданият фақат мавжуд норма ва урф-одатларга риоя қилиш қобилиятини ривожлантиришни емас, балки уларга риоя қилиш истагини рағбатлантиришни ҳам ўз ичига олган. Еллинлар "маданияциз" варварлардан ўзларининг асосий фарқини "пайдей", яъни "тарбияланганлик"да деб билганлар. Қад. Римнинг сўнгги даврларида " Маданият " тушунчаси ижтимоий ҳаётнинг шаҳар турмуш тарзини ифодаловчи мазмунлар билан ҳам бойиган ва ўрта асрларга келиб кенг тарқалган. Бу тушунча кейинчалик келиб чиққан сивилизация тушунчасига яқин туради.

Йеуропада Маърифатчилик даврида Маданият ва сивилизациянинг "танқиди" вужудга келди (Ж.Ж.Руссо). Бунда "маданий" миллатларнинг бузилганлиги ва ахлоқий тубанлашганлигига тараққиётнинг патриархал босқичида бўлган халқлар ахлоқининг соддалиги ва софлиги қарши қўйилди. Немис файласуфлари бу зиддиятли ҳолатдан чиқишнинг йўлини "руҳ" доирасидан, ахлоқий (И. Кант), естетик (Ф. Шиллер, романтиклар) ёки фалсафий (Г. Гегел) онг доирасидан қидирдилар. Улар бу онг соҳаларини ҳақиқий М. ва инсон тараққиётининг омиллари деб билдилар. 19-аср охиридан бошлаб "локал сивилизация" (О. Шпенглер) деган қараш юзага келди. Бу ғоя сивилизацияни муайян жамият тараққиётининг сўнгги босқичи сифатида олиб қаради.

Фан-техника тараққий топган шаро-итда кўпгина социологлар ва маданиятшунослар М.нинг ягона ғоясини изчил амалга ошириш мумкин емас, деган қонидани илгари сурдилар. Бу полицентризм, Ғарб билан Шарқнинг азалдан қарама-қаршилиги ва ижтимоий тараққиётнинг бошқа умумий қонуниятларини инкор етувчи назарияларида ўз ифодасини топди.

Маданият нинг илмий, тарихий концепсияларига қарама-қарши ўлароқ, марксистик назария ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги, ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзаро муносабати ҳақидаги қоидалардан келиб чиқиб, антагонистик жамиятларда Маданият нинг синфий характери ҳақидаги қоидаларни илгари сурди. Антагонистик формацияларда ҳар бир миллий Маданият да икки Маданият борлиги ҳақидаги ленинча қараш "ҳукмрон эксплуататорлик" М.ига "прогрессив демократик" ва "социалистик" М. элементларини қарама-қарши қўйди. Ана шу қоидадан келиб чиқиб, мустабид совет тузуми даврида амалга оширилган "маданий инқилоб" натижасида кўпгина халқлар М.ининг ажойиб дурдоналари йўқ қилиниб, маданий мероснинг миллий илдизлари барбод етилди.

Коммуникатив қобилият – бу педагогик ўзаро ҳаракат соҳасида махсус кўринишга ега бўлган мулоқотга қобилиятлиликдир. Психологик

адабиётларда коммуникатив қобилиятларнинг бир қанча турлари ажратиб кўрсатилади: 1) инсоннинг инсонни тушуна олиши (инсонни шахс сифатида, унинг алоҳида жиҳатларини, мотив ва еҳтиёжларини баҳолаш, ташқи хулқ-атворини ички олами билан боғлиқликда кўриб чиқиш, юз, қўл, гавда ҳаракатларини “ўқиш” кўникмаси) 2) инсонни ўз-ўзини англай олиши (ўз билими, қобилияти, ўз характери ва бошқа қирраларини баҳолаш, инсон бошқалар томонидан қай тарзда қабул қилиниши ва атрофдагилар кўзи билан баҳолаш); 3) мулоқот вазиятини тўғри баҳолай олиш кўникмаси (мавжуд ҳолатни кузатиш, унинг намоён бўлиш белгилари ҳақида кўпроқ ахборотларни ажарата олиш, уларга еътиборни қаратиш, юзага келаётган вазиятнинг ижтимоий ва психологик моҳиятини тўғри идрок етиш ва баҳолаш).

Таълим ва тарбия жараёнида ўқитувчи томонидан педагогик таъсир кўрсатишнинг асосий методларига қуйидагилар киради: талаб, истиқбол, рағбатлантириш ва жазолаш, жамоатчилик фикри. Талаб – таълим ва тарбия жараёнида ўқитувчининг тарбияланувчига нисбатан шахсий муносабатларида намоён бўлади. Ўқувчининг у ёки бу хатти ҳаракати ўқитувчи назоратида бўлиб, ижобий жиҳатлари рағбатлантириб борилади ёки аксинча ножўя хатти-ҳаракати тўхтатиб қўйилади. Истиқбол – таъсирчан педагогик усул бўлиб, ўқувчиларда мустақил фикр юритишни, маълум бир мақсадга, орзуга еркин интилиш ҳиссини такомиллаштиради. Бу мақсадлар уларнинг шахсий интилишларида, қизиқиш ва муддаоларида намоён бўлади. Ушбу усул мактаб ўқувчиларини шахс сифатида енг муҳим инсоний фазилатларидан бири бўлган мақсадга интилувчанликни ривожлантиради. Рағбатлантириш ва жазолаш – тарбиявий таъсирнинг енг анъанавий усули бўлиб, ўқувчилар хулқ-атворида ижобий таъсир етишдан иборат. Яхши хулқ, фойдали меҳнат ва хатти-ҳаракат, ахлоқий ҳислат, топшириқларнинг сўзсиз бажарилиши учун ўқувчи рағбатлантирилади. Номақбул хатти-ҳаракат, тартиббузарлик, ўз бурчини бажармаслик жазолаш орқали бартараф етилади. Ушбу усул ахлоқий таъсир кўрсатишни таъминлайди, уни қўллаш жараёнида ўқитувчидан ниҳоятда еҳтиёткорлик, сезгирлик ва хушёрлик талаб етилади. Жамоатчилик фикри –

тарбиявий таъсир кўрсатишнинг энг муҳим усули бўлиб, ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали фаолиятини бажарилиш натижаларига қараб мунтазам рағбатлантириб боришда намоён бўлади. Жамоанинг тарбиявий вазифаларини маълум бир йўналишда амалга оширилишини таъминлайди, ўқувчиларнинг бирбирларига дўстона муносабатини шакллантиради. Коммуникациянинг билвосита шакли (тил, нутқ, ёзув, электрон муоқот) назарда тутилади.

Маданиятлараро мулоқот моҳиятан махсус вазиятдаги шахслараро коммуникация бўлиб, у бир иштирокчи бошқа иштирокчининг маданий фарқини сезганда юзага чиқади. Бундай мулоқот турли маданиятлардаги ҳар қандай инсонга хос бўлган фарқли умидлар ва ишончлар билан боғлиқ кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради.

Маданиятлараро мулоқот маданият фарқлари кўриниб турган индивидлар ва гуруҳлар орасидаги рамзий ўзаро муносабат жараёнига асосланади. Ушбу фарқларнинг қабул қилиниши ва уларга муносабат билдирилиши мулоқотнинг кўриниши, шакли ва натижасига таъсир кўрсатади. Маданиятлараро мулоқот жараёнига маданият фарқлари билан бирга, мулоқотчиларнинг ёши, жинси, касби, ва ижтимоий мақоми, шунингдек, унинг сабр-бардоши, уддабуронлиги ва шахсий тажрибаси ҳам таъсир кўрсатади.

3-мавзу Коммуникатив фаолият даражалари ва коммуникация турлари. Вербал ва невербал коммуникация воситаларининг талқини

Инсоннинг ривожланишини, ижтимоийлашини, индивиднинг шахс бўлиб шаклланишини, унинг жамият билан алоқасини мулоқотиз асло тасаввур етиб бўлмайди. Мулоқот ҳам ўзига хос еҳтиёж. Полшаллик олим Е.Мелибруда айтганидек, “шахслараро муносабатлар биз учун сув билан ҳаводек аҳамиятга егадир”. Мулоқот ўта мураккаб жараён бўлганлиги сабабли унга ягона тўғри таъриф бериш осон емас. Шунинг учун одатда “мулоқот” тушунчасининг мазмуни унинг айрим томонларига урғу бериш орқали очиб берилади. Машҳур рус психологи А.В.Петровский таҳрири остида чиққан «Умумий психология» дарслигида мулоқотни икки ва ундан ортиқ кишилар

ўртасидаги ахборот айирбошлаш, ўзаро таъсир ва бир-бирини тушунишдан иборат жараён сифатида талқин етилган.

Ўзбек психология фанининг оқсоқолларидан бири М.Г.Давлецхин муаллифлигидаги «Умумий психология» ўқув қўлланмасида еса, мулоқот “икки ёки ундан ортиқ кишилар орасидаги аффектив баҳоловчи характерда ва билиш бўйича маълумот алмашилишдан иборат бўлган ўзаро таъсир етишдир”- деб таъкидланади. Социологиядан енциклопедик луғатда мулоқотга қуйидагича таъриф берилади: “Инсоннинг бошқа кишилар билан алоқага киришиш еҳтиёжини қондириш учун индивидлар ёки ижтимоий гуруҳлар ўртасида бевосита фаолиятлар, билимлар, малакалар, тажрибалар, ахборотлар алмашинувидаги ўзаро таъсир”. Демак, мулоқот икки ва ундан ортиқ кишиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш еҳтиёжини қондирига қаратилган ўзаро таъсир жараёни бўлиб, бунда ахборотлар алмашилилади, муносабатлар ўрнатилади ва ривожлантирилади.

Мулоқотнинг ҳамкорликда ҳаракат қилиш ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган восита тил бўлиб, у мулоқотга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди. Ахборотни бошқага йўллаётган киши (коммуникатор) ва уни қабул қилаётган киши (рецепиент) муносабат ва биргаликдаги фаолият мақсадларига еришиш учун моҳиятларни кодлаштириш ва кодини очишнинг битта тизимидан фойдаланишлари, яъни «битта тилда» сўзлашишлари керак. Агар коммуникатор ва рецепийент турлича «тил»да сўзлашсалар, улар ўзаро ҳамжиҳатликка ва биргаликда фаолият борасида муваффақиятга ериша олмайдилар. Қўлланадиган белгилар (сўзлар, имо-ишоралар ва бошқалар) замиридаги моҳият мулоқотда иштирок етаётганларга таниш бўлган тақдирдагина ахборот алмашиш имкони бўлади.

“Мулоқот” тушунчасини “коммуникация” тушунчасидан фарқлаш лозим. Коммуникация жонли ва жонсиз табиатдаги тизимлар ўртасида ахборот алмашинувини англатади. Ҳайвонлар ўртасидаги сигналлар алмашинуви, дарахтлардаги ирсий белгиларнинг узатилиши, инсоннинг турли-туман техник воситалар билан алоқага киришиши – буларнинг барчаси

коммуникация ҳисобланади. Мулоқот фақат инсонлар ўртасидагина амалга оширилиши мумкин. Инсон боласи айнан бошқалар билан мулоқотда, муносабатда бўлиш жараёнида ижтимоийлашиб, шахсга айланиб боради. Мулоқот туфайли инсон ижтимоий тажриба ва маданиятни егаллайди. Умуман олганда, мулоқот феномени психология фанида атрофлича ўрганилган. Б.Ф.Ломов, Л.А.Карпенко ва бошқалар мулоқотнинг функциялари, ички тузилиши, хусусиятлари борасида жиддий тадқиқотлар ёллон қилишган. Уларнинг фикрига таянган ҳолда мулоқотнинг коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ҳамкорликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок етиш) функцияларини алоҳида кўрсатиш мумкин. Ана шу учта функциянинг бирлиги мулоқот жараёнида ҳамкорликдаги фаолият ва иштирокчиларнинг ўзаро таъсир етишдаги ҳаракатларини ташкил етиш усули сифатида майдонга чиқади.

1. Мулоқотнинг коммуникатив жиҳатида индивидларнинг ўзаро маълумот алмашилиши содир бўлади.

2. Мулоқотнинг интерактив жиҳатида индивидлар нафақат билим ва ғоялар, балки ҳаракатлар билан ҳам ўзаро таъсирни амалга оширадилар. Янада аниқлик киритадиган бўлсак, мулоқот шахслараро биргаликдаги ҳаракат, яъни одамларнинг ҳамкорликдаги фаолияти жараёнида таркиб топадиган алоқалари ва ўзаро бир-бирларига таъсирининг йиғиндиси сифатида юзага чиқади. Ҳамкорликдаги фаолият ва муносабат ижтимоий қоидалар – одамларнинг биргаликдаги ҳаракати ва ўзаро муносабатларини қатъиян белгилаб қўядиган ҳамда жамиятда удум бўлган хулқ-атвор намуналари асосида амалга ошириладиган ижтимоий назорат шароитида юз беради. Жамият ижтимоий қоидалар сифатида қабул қилган, маъқул топган, удумга айланган ва тегишли вазиятда турган ҳар бир кишидан бажарилишини кутаётган намуналарнинг ўзига хос тизимини яратади. Уларнинг бузилиши қоидадан четга чиқадиганларнинг хулқ-атвори тўғриланишини таъминлайдиган ижтимоий назорат механизмлари (маъқулламаслик, таъна қилиш, жазолаш)ни ўз ичига олади.

3. Мулоқотнинг перцептив жиҳати мулоқот жараёнида ўзаро бир-бирини идрок қилиш орқали тушунишдир, яъни мулоқотнинг ушбу жиҳатида бир кишининг иккинчи киши томонидан идрок қилиниши, тушунилиши, баҳоланиши кузатилади. Мулоқотнинг мазкур жиҳатида идрок қилинаётган одамни идрок қилувчи ўзининг шахсий хислатлари билан қиёслаш натижасида англайди ва тушунади. Идрок қилинаётган шахснинг ўрнига идрок қилувчи ўз хоҳиши бўйича мулоҳаза юритиши, уни тушунишга интилиши ўз-ўзини англаш негизида намоён бўлади.

Юқорида қайд етилгандек, мулоқот – бу биринчи навбатда ахборот билан боғлиқ ноёб ҳодиса, ўзига хос ахборот жараёнидир. Умуман олганда, ахборот жараёнлари ахборотни қабул қилиш, саралаш, сақлаш, узатиш ва бошқалардан иборат ижтимоий жараёнлардир. Ахборот жараёнлари бутун жамият организмини қуршаб олиб, барча ижтимоий тизимларни қамраганлиги, ижтимоий ҳаётнинг ҳар қандай, ҳатто, енг кичик қисмида ҳам мавжудлиги билан аҳамиятлидир. Кўриниб турибдики, ижтимоий ахборот асосий турлари ичида ахборот алмашинувидан иборат мулоқот тури устунлик қилади. Инсонлар мулоқотининг чуқур ижтимоий детерминацияси ҳаёт фаолияти ва умуман олганда, бутун жамият ривожланиши учун ахборот алмашинувининг ўрни қанчалик муҳимлигидан далолат беради.

«Коммуникация» атамаси фанга XX асрнинг бошида кириб келган. «Коммуникация» лотинча коммунисатио, коммунисо сўзларидан келиб чиққан бўлиб, боғлайман, мулоқот қиламан маъноларини англатади. Ижтимоий фанларда коммуникация биргаликда ҳаракат қилиш, ўзаро таъсир ҳақидаги илмий билим соҳаси ҳамда ушбу жараёнлар ва уларнинг натижаларини ифодалаш учун қўлланилади. Коммуникация муаммоларига тадқиқотчилар, айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин қизиқа бошлашди. Бунга яққол мисол сифатида 1960-йиллар бошига келиб, фалсафа ва социология илмий адабиётларида коммуникация тушунчасининг юздан ортиқ таърифлари мавжуд бўлганини айтиш мумкин. Тасаввур ҳосил бўлиши учун мазкур таърифлардан фақат тўрттасни келтириб ўтамыз:

1. «Коммуникация – бу мураккаб динамик тизимлар ва унинг ахборотни кабул қилиш, тўплаш, ўзгартириш имконига ега қисмлари ўртасида ахборот алмашинуви».

2. «Коммуникация – бу ахборотни ўзига хос алмашиш, унинг эмоционал ва интеллектуал мазмунини акс еттириш жараёни».

3. «Коммуникация – инсонларнинг конгитив ва меҳнат фаолияти жараёнида ўзаро муносабатларга киришишнинг ўзига хос шакли».

4. «Коммуникация – новербал ва вербал ҳаракатлар натижасида ахборот олиш».

Кўришиб турибдики, бу таърифларда мазкур феноменнинг айрим жиҳатларигагина урғу берилган. Шунинг ўзи коммуникациянинг нақадар қамрови кенг ва мураккаб ҳодиса эканига ишорадир. Кибернетика асосчиси Норберт Винер таъкидлашича: «Ахборот алмашинуви – бу жамиятни бирлаштирувчи семент». Ижтимоий коммуникация – инсонларнинг ўзаро муносабатларга киришишнинг ўзига хос шакли бўлиб, унда ахборот узатиш тил ва бошқа белгилар тизимлари ёрдамида амалга оширилади. Канадалик социолог Маршал Маклюен фикрича, коммуникация усулининг алмашиши тарихнинг ривожланиш босқичларини ифода этади. Шунга кўра у инсоният ривожланишнинг қуйидаги даврларини ажратган:

— оғзаки коммуникация (бу даврда жамоа доирасида коммуникатив муҳит коммуникантларни бевосита ҳар томонлама қамраб олган);

— ёзма коммуникация (ёзилган хабарлар вақт ва макон тўсиқларини кесиб ўтган);

— нашр-коммуникация (коммуникантларни ялпи қамраб олишнинг ошиши, «Геттенберг галактикаси»нинг яратилиши, яъни босма китоблар чоп этиш технологиясининг ихтиро қилиниши);

— мултимедиа коммуникацияси (бевосита мулоқотга глобал миқёсда киришиш).

М.Маклюеннинг ғоясига биноан, коммуникатив муҳит маданият хусусиятларини белгилаб беради. Унинг фикрича, замонавий маданият

мазмунан визуал, XIX аср охири XX аср боши маданияти еса асосан ёзма бўлган. Шундай қилиб, ҳозирги вақтда социомаданий коммуникация – бу умумеътироф қилинган тушунчаларда асосланган, коммунтаторлар ўзаро муносабатлари мазмуни ҳамда уларнинг ижтимоий муҳити билан шартланган хабарларни алмашиш бўйича икки томонлама жараён.

Коммуникация муаммоларини гуманитар, табиий ва техник фанлар вакиллари тадқиқ қилишади. Фақат инсонлараро эмас, балки ҳайвонлараро, компьютерлараро, «инсон-машина» ва алоқа тизимларида ахборот алмашинувини ўрганувчи фанларнинг вакиллари – кибернетиклар, биологлар, етологлар, семиотиклар ахборот алмашинувини “коммуникация” деб атайдилар. Шунингдек, XX асрнинг 60-йилларида америкалик социологлар (Лазарсфелд, Липпман, Лассуелл, Мертон, Маклюен ва бошқалар) ўз тадқиқотларида «оммавий коммуникация» атамасини ҳам қўллай бошладилар. Шу тариқа, коммуникация назарияси мустақил фан сифатида шаклланиб бориб, ўзининг предмети, категориялар аппарати, ўз қонуни ва тарихига ега бўлди. У фалсафа, социология, психология, сиёсақунослик, маданият-шунослик иқтисодиёт ва бошқа фанлар бўйича тадқиқотларнинг натижаларини ўзида мужассам қилган илмий билимнинг комплекс соҳаси ҳисобланади. Коммуникация назарияси ахборот алмашинувининг универсал механизмлари ва қонуниятларини ўрганади. Шунингдек, унинг оммавий коммуникация назарияси, шахслараро коммуникация назарияси каби тармоқлари ҳам мавжуд. Коммуникацияни амалга ошириш имконияти муайян шартлар бажарилгандагина пайдо бўлади. Улар қуйидагилар:

- коммуникатив жараён учун камида икки томоннинг иштироки зарур;
- коммуникация доимо тескари алоқа тамойилига таянади;
- коммуникация маълум белгилар тизимисиз амалга оширилмайди.

Ҳар қандай назарияда бўлганидек, коммуникация назарияси ҳам «ахборот», «коммуникация», «ахборот алмашинуви», «коммуникатив макон» каби ўзига хос тушунчалари (категориялари) га ега. М.Вебер, Г.Гадамер, Г.Шпетлер илгари сурган коммуникация моделида коммуникациянинг асосий

натижаси бу инсоннинг бошқа инсон томонидан тушунилиши, ўзаро тушуниш деб аталади. Ахборот жамияти назарияси вакиллари (Д.Белл, А.Тоффлер, Г.Маклюен) коммуникацияга футурологик ёндашадилар. Ушбу назарияда коммуникация воситалари ягона рағбатлантириш ва ижтимоий ривожланишнинг манбаи тарзида талқин қилинади. Ахборот бу ҳолда маданият ва барча маданий қадриятларнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлади. Коммуникация – бу ўзига хос ахборот алмашинуви бўлиб, унинг натижасида жўнатувчидан қабул қилувчига интеллектуал ва эмоционал ахборотни узатиш жараёни кечади. Коммуникатив жараённинг турли моделлари мавжуд. Мисол учун, Аристотел коммуникация жараёнининг учта (нотиқ – нутқ – аудитория) компонентини ажратган бўлса, замонавий вариантда у «коммуникатор – хабар – коммуникант» кўринишига ега. Ахборот алмашинуви коммуникациянинг ҳам, мулоқотнинг ҳам марказий хусусияти эканлиги туфайли бу категорияларни тушунтириш, изоҳлаш борасида, табиий равишда, хилма-хилликлар келиб чиқди ва бир қатор ёндашувлар пайдо бўлди. Биринчи ёндашув мазмунан икки тушунчани маъно жиҳатдан айнанлаштиришдан иборат. Бу ёндашув юзага чиқишига йетакчи психолог ва файласуфлар Л.С.Вигоцкий, В.Н.Курбатов, А.А.Леонтевлар катта ҳисса кўшган. Қатор қомусий ва изоҳли луғатларда «коммуникация» атамаси «хабар йўли, мулоқот» деб талқин қилинган. Украиналик тадқиқотчи, мулоқот назарияси соҳасида таниқли мутахассис Ю.Д.Прилюк тарихий-лингвистик тадқиқотлар асосида ушбу атамаларнинг дастлабки ва ҳозирги маъноларини етимологик ва семантик жиҳатдан бир-бирига яқин, шунинг учун «жамиятда ахборот алмашинуви»ни билдирувчи тушунчалар сифатида улар ўзаро тенгдир, деган тўхтамга келади. Шунга ўхшаш фикрларни Т.Парсонс ва К.Черри каби етакчи хорижий олимлар ҳам билдиришган. Иккинчи ёндашув «коммуникация» ва «мулоқот» тушунчаларини фарқлаш билан боғлиқ. Таниқли файласуф М.С.Каган фикрича, коммуникация ва мулоқот камида икки жиҳатдан фарқланади. Биринчидан, «мулоқот амалий, моддий ва маънавий ахборот алмашинувидир ва у амалий-маънавий характерга ега,

коммуникация еса ... у ёки бу хабарларни узатиш билан боғлиқ соф ахборот жараёндир»[5]. Иккинчидан, улар ўзаро муносабатга киришаётган тизимларнинг алоқа хоссалари бўйича бир-биридан ажралиб туради. Коммуникация субъект-объект алоқаси бўлиб, унда субъект маълум ахборотни узатади, объект еса ахборотнинг пассив қабул қилувчи сифатида намоён бўлади, унинг вазифаси ахборотни қабул қилиш, тушуниш, яхши англаш ва шу ахборотни инобатга олиб, ҳаракатланишдан иборат. Шундай қилиб, М.С.Каган фикрича, коммуникация бир томонга йўналтирилган жараёндир. Мулоқот еса, аксинча, субъект-субъект алоқаси бўлиб, унда «хабарлар жўнатувчиси ва қабул қилувчилар йўқ, балки суҳбатдошлар, умумий фаолият иштирокчилари бор». Мулоқотда ахборот шериклар ўртасида ҳаракатланади, демак, мулоқот жараёни коммуникациядан фарқли равишда икки томонлама йўналтирилганлик характериға еға.

Йирик психолог олим Г.М.Андрееванинг фикрича, мулоқотни коммуникацияға қараганда кенгрок категория сифатида талқин етиб, мулоқот тузилмасида учта ўзаро боғланган жиҳатларни ажратишни таклиф қилади[8]. А.В.Соколов мулоқот коммуникатив фаолиятнинг шакллардан бири, бу шакллар коммуникацияға киришаётган шерикларнинг мақсадларига қараб бир-биридан фарқланади, дея мазкур фикрга қарши чиқади[9]. Яна бир ёндашув бўйича мулоқот жамиятдаги барча ахборот жараёнларини қамраб олмайди, деган фикрни илгари сурувчи олимлар гуруҳи мавжуд. Ваҳоланки, ахборот жараёнлари жамият организмини, барча ижтимоий тизимостиларни қамраб олади ва ижтимоий ҳаётнинг ҳар қандай, хатто, енг кичик қисмида ҳам мавжуд, шу билан бирға, улар ҳамиша ҳам сўз, нутқ ёки матн шаклида бўлмаслиги мумкин. Аслида, вербал (сўз) шаклидаги хабарлар жамиятда ахборот алмашинувининг кичик бир улушини ташкил қилади, қолган вазиятларда ахборот алмашинуви тилдан фойдаланмасдан амалға оширилади ҳамда ахборот ташувчилари сифатида новербал сигналлар (мимика, интонация, ҳаракатлар ва ҳ.к.), шу билан бирға, маданиятнинг моддий шакллари, буюмлар хизмат қилади. Маданиятнинг моддий шакллари

ахборотни ҳам макон, ҳам замон бўйича узатишга имкон беради. Айнан шунинг учун мулоқот инсонлар ўртасида ўзаро боғлиқликни ўрнатиш ва таъминлашга қаратилган ҳамда, биринчи навбатда, вербал, яъни тил (нутқ ёки матн) ёрдамида амалга ошириладиган ўзига хос ахборот алмашинуви жараёнларини билдиради.

Тилшунослик қадимги фанлардан бири эканлиги, тил, унинг табиати, бирликлари ҳақида энг қадимги манбалар қимматли маълумот бериши ҳаммага маълум. Табиийки, тилшуносликнинг тадқиқ манбаи – тил. Тил еса, фақат ва фақат инсоний жамиятда унинг ўзига хос алоқа аралашув – мулоқот воситаси сифатида яшаган ва яшайди. Жамиятдан ташқари тил ва тилсиз жамият бўлиши мумкин емас. Тилнинг ижтимоий моҳияти ва мулоқотнинг энг асосий воситаси эканлиги ҳамма даврларда барча тилшунослар томондан яқдиллик билан тан олинганлиги ҳолда қадим-қадимдан XX асрнинг 70-йилларигача тилнинг мулоқот воситаси сифатида ўнлаб этник, социал-психик, ситуатив омиллар билан биргаликда воқеланиши тилшунослар диққатидан четда қолиб келди. Тилшунослар мулоқот жараёнида яхлит бир бутунлик сифатида воқеланувчи ва лингво-етно-психо-ситуацион омиллар мажмуи бўлган мулоқот бирликларидан фақат оғзаки ёки ёзма нутқ шаклида воқелана оладиган ҳодисаларнигина тилшуносликнинг тадқиқ бирлиги сифатида ажратиб олдилар ва уларнинг тадқиқ тахлили билан машғул бўлдилар.

Мулоқотни жамият аъзоларининг ўзаро алоқа-аралашувисиз ва уларнинг бир-бирига таъсирини фикр алмаштириш (ахборот бериш ва ахборот олиш)сиз тасаввур қилиш мумкин емас. Шу сабабли «Нутқий мулоқот» деган тушунча ортиқчадай туюлади. Мулоқотнинг таркибий қисмида нутқ, фикр алмашиш, ахборот бериш мужассамлашган. Лекин нутқий мулоқот (русча: «речевоёе обшениёе», инглизча: «дискурс») прагматикада кенг тарқалган атамалардан биридир. Бу нутқ атамасининг кенг тарқалган ҳам лингвистик, ҳам нолингвистик маъносидир. Фикр баён қилиш жараёни, лисоний имкониятларнинг ёзма ёки оғзаки шакли моддий воқеланиш маъноси билан боғлиқ. Шунга кура лисоний воситаларнинг моддий шаклда воқеланмаган

мулоқот турлари нутқсиз мулоқот деб баҳоланади. Дарҳақиқат, бу ахборот сўзсиз – лисоний воситаларсиз берилган қабул қилинган мулоқот еди.

«Мулоқот» атамаси кўп ҳоларда вербал, яъни сўз, лисоний воситалар орқали ва новербал, сўзсиз, нолисоний воситалар (имо-ишора, хар-хил белги, нишона, рамз, символлар) орқали ахборот бериш ва бир-бирининг таъсирига кўра вербал ёки новербал мулоқот сифатида тасниф қилинади. Ёшга, насл-насабга, кийим-бошга ега бўлиши билан бирга, бу иборани махсус имо-ишоралар билан ҳамкорликда ва махсус тингловчиларга нисбатангина қўллаш олади. Масалан: Шайх сўрига чиқиб, меҳмонларни икки ёнига ўтқазгач, бошланглар, деб ишорат етди. Жарчилар югуришиб, ахийлар оқсоқоли ёнига келишди: бирининг кўлида бир коса сув, бирининг кўлида чарм туздон бор еди. Оқсоқол сувга туз солиб, косани баланд кўтарди:

-Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху!

-Ваалейкум ассалом! - жавоб берди шайх.2

Бу нутқий фаолият лисоний, этик–эстетик, миллий, маънавий-маданий, ижтимоий, каузал (сабаб, оқибат, мақсад) ва ҳоказо омиллар мажмуаси билан узвий боғлиқ. Лекин нутқий мулоқотнинг хусусий прагматик атамасини талаб қиладиган асос фақат шугина емас, нутқий мулоқот семиотик тизимлардан фойдаланишнинг ўзига хос тури бўлганлиги билан ажралиб турганлиги бу хусусият, белгининг (ишора, рамз ва ҳ.к.) лисоний тизимда ва нутқий фаолиятда ўзига хослиги билан боғлиқдир. Бу хусусият нимада? Маълумки, тил – қурилишига кўра семиотик система. Лекин лисоний семиотик система бошқа системалардан жиддий фарқ қилади. Бу фарқлардан асосийси сифатида уч хусусиятни олимлар яқдиллик билан кўрсатадилар. Булар қуйидагилар:

1. Тил қолган барча ижтимоий соҳавий семиотик системалар учун асос бўла олади. Шунинг учун уларни бемалол алмаштирадиган ижтимоий семиотик система дейиш мумкин.

2. Тилда бошқа барча семиотик системалардан фарқли ўлароқ белгида ифодаловчи ва ифодаланмиш орасидаги боғланиш ассиметрик дуализм табиатлидир. Бир шакл ифодаловчи бир неча мазмун ифодаланмиш билан

алоқадор бўлиши билан бирга, бир хил мазмун ифодаланмиш, ҳар хил шакл ифодаланмиш билан боғлиқ бўлиши мумкин.

3. Тил белгилари ўз-ўзидан ривожланиш хусусиятига эга.

Тил рамзлари учун онтологик (табиатан) хос бўлган бу хусусиятлар нутқий фаолият учун хос бўлмайди. Айрим тадқиқотчилар «Мулоқотда белги бўлмайди» деб мулоқот жараёнига, жумладан, нутқий мулоқотни семиотик тизимдан четга чиқарадилар. Ҳақиқатан ҳам нутқий мулоқотда лисоний белгиларда ижтимоийлик, маълум даражада сўнган бўлади. Мулоқотда бўлган шахслар умумижтимоий рамзларни тушуниб олишга шартлашган бўлишлари мумкин. Бу хусусият, асосан, арго ва жарголарда, терминларда ёрқин намоён бўлади.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

1.Мавзу. Маданиятлараро мулоқот жараёнларининг тадқиқи.

2.Мавзу. Шахс, миллий ва ҳудудий характер, стереотиплар, гендер, ёш ва дискурс хусусиятлари.

3.Мавзу. Кодлар аралашуви ҳамда интерференция масалалари. Ўрганилаётган тилни ўқитишда турли маданият вакиллари мулоқотидаги қийинчиликлар.

4.Мавзу. Маданиятлараро мулоқотда муҳим аҳамият касб этган маданиятга мослашиш

5.Мавзу. Маданиятлараро тўсиқлар ва тўқнашувлар, маданий ва лисоний шок ҳодисалар

1-мавзу Маданиятлараро мулоқот жараёнларининг тадқиқи

Маданиятлараро мулоқотга оид тадқиқотлар негизини Иккинчи Жаҳон урушидан кейин Америка Қўшма Штатларининг халқаро миқёсдаги нуфузининг ортиши билан боғлаш мумкин. Бу даврда хорижий давлатларда фаолият юритаётган ҳукумат вакиллари ва ишбилармонларнинг турли маданият вакиллари билан ишлаш учун ҳали тайёр эмаслиги сезилиб қолди.

Бунга жавобан АҚШ ҳукумати томонидан 1946-йилда “Дипломатик хизмат ҳақида”ги Қонун қабул қилинди ва Дипломатик хизматлар институти – Форейгн Сервисе Институте (ФСИ) ташкил етилди. Дипломатик хизматлар институти қошида хорижга юбориладиган кадрлар учун махсус тайёрлов курслари очилиб, уларни ривожлантириш учун Едвард Т. Халл бошчилигидаги антрополог олимлар ва тилшунослар (Рай Бирдвхистелл ва Георге Трагер) жалб етилди. Бу даврда маданиятлараро ўқув материаллари деярли мавжуд эмасди. Шунинг учун ўқув материаллар курсларга жалб етилган мутахассислар томонидан тайёрланди.

“Маданиятлараро мулоқот” тушунчаси биринчи марта 1954-йилда Г.Трагер ва Е. Халлнинг “Маданият ва коммуникация. Таҳлил модели” номли асарида илмий муомалага киритилган. Мазкур асарда “маданиятлараро мулоқот” инсоннинг ўз истаклари йўлида интилиши лозим бўлган идеал мақсади, уни ўраб турган ташқи дунёга яхшироқ ва самаралироқ мослашиши сифатида талқин қилинди. Шунингдек, асарда маданият ва коммуникацияни ўрганишнинг янги усуллари ишлаб чиқилди. Шу тариқа маданиятлараро мулоқот йўналиши шакллантирилди ва у ҳозирги кунда тадқиқотчилар томонидан назарий жиҳатдан йетарли даражада ривожлантириб келинмоқда.

Дипломатик хизматлар институти томонидан катта қизиқиш билдирилган ҳодисалардан бири новербал мулоқот еди. Коммуникациянинг новербал жиҳатлари тилшунослар томонидан атрофлича тадқиқ етилди. Тилшунослар новербал мулоқот ҳам худди тил сингари маданиятга боғлиқ бўлади, деган хулосага келдилар. Маданият ва коммуникация тадқиқининг мубошири бўлган Е. Т. Халлнинг “Сукут тили” - Тҳе Силент Лангуаге (1959) ва “Яширин жиҳат” - Тҳе Ҳидден Дименсион (1966) каби асарлари янги йўналишнинг шаклланишига асос бўлди.

Дипломатик хизматлар институти ходимлари томонидан ҳукумат вакилларининг маданият ва коммуникация назарияси эмас, балки уларни кўпроқ хизматга борадиган мамлакатлардаги бошқарув тамойиллари қизиқтираётгани аниқланди. Е. Т. Халлнинг хорижга юбориладиган

кадрларларни махсус тайёрлов курслари учун ўқув материалларини ривожлантиришдаги асосий стратегияси турли маданиятлар орасидаги фарқларни ўрганиш еди. Дипломатик хизматлар институтида Е. Т. Ҳалл билан бирга ишлайдиганларнинг аксарияти турли тилларда сўзлашадиган фарқли маданият вакиллари бўлгани учун бу йерда маданият фарқлари ҳақидаги назарияни ишлаб чиқиш имконият катта еди. Масалан, у италянлар суҳбат чоғида бир-бирлари билан жуда яқин туришини, юнонлар ўзаро мулоқотда қўл ҳаракатларини кўп ишлатишларини, ёки эронликлар сўзлашув пайтида жуда кам қўл ҳаракатларидан фойдаланишларини кузатиши ва тажрибаларини тасдиқлаш учун турли маданий гуруҳ аъзоларидан маслаҳат олиши мумкин еди. Бугунги кунда ҳам маданиятлараро мулоқот соҳасида яратилган кўпчилик ўқув қўлланмаларида ушбу тамойилнинг сақланиб қолганлигини кўриш мумкин¹.

Маданиятлараро мулоқотни тасвирлашда дастлаб маданиятни классик тушунишдан фойдаланилди. Бунда миллий ёки етник маданиятнинг меъёрлари, қадриятлари, структуралари ва артефактлари назарда тутилди. Ҳозирги кунга келиб, маданиятни динамик тушуниш устуворлик қилмоқда. Яъни, маданият ҳар қандай ижтимоий гуруҳнинг (масалан: шаҳар маданияти, авлодлар маданияти, ташкилотлар маданияти) турмуш тарзи, феъл-атвори, меъёрлари, қадриятлари ва ҳ.к. тизими сифатида талқин қилинмоқда АҚШ Дипломатик хизматлар институтида турли соҳа мутахассислари, жумладан, тилшунослар, антропологлар ва психологлар фаолият олиб боришди. Коммуникацияга оид тадқиқотларни амалга оширишда ҳар бир мутахассис ўзининг соҳасидаги назарияларга таяниб иш кўрди. Натижада тилшунослик, антропология ва психология соҳаларининг кесишмасида коммуникацияга комплекс ёндашув юзага келди. Бугунги кунда ҳам мазкур ёндашув ўз самарасини бермоқда.

Тилшунослик. Тилшуносликка оид тадқиқотларда “тил ва маданият” масаласига катта еътибор қаратилади. Тил – маданиятнинг кўзгуси бўлиб, унда нафақат инсонни ўраб олган реал борлик, унинг реал яшаш шароитлари,

балки халқнинг ижтимоий ўзини ўзи англаши, унинг менталитети, миллий характери, ҳаёт тарзи, анъаналари, урф-одатлари, ахлоқи, кадриятлар йиғиндиси ва дунёқараши ҳам акс этади.

Агар тилга унинг структураси, вазифалари ва уни ўзлаштириш жиҳатидан қараладиган бўлса, у ҳолда ижтимоий қатлам ёки маданиятнинг компоненти тилнинг таркибий қисми бўлади. Айти пайтда маданиятнинг компоненти тил орқали хабар қилинадиган қандайдир маданий информация эмас. У тилнинг барча сатҳларига тегишли бўлган тилга хос ажралмас хусусиятдир.

Тилшунослар маданиятлараро алоқа масалаларида тилнинг аҳамияти ва ролини тушунишда ёрдам беришади. Улар тилларнинг ботиний ва зоҳирий структуралари жиҳатидан фарқланишини, тил ва реал борлиқ орасидаги ўзаро алоқаларни ёритиб берадилар. Шунингдек, тилшунослар иккинчи ёки учинчи тилни ўрганиш кишиларнинг бошқа маданиятлар ҳақидаги билимларини кенгайтириши, уларнинг маданиятлараро салоҳиятини кучайтиришига хизмат қилишини уқтиришади.

Антропология. Антропологлар маданиятнинг инсон ҳаётида муҳим рол ўйнаши ва новербал мулоқотнинг аҳамиятини тушунишга ёрдам беришади. Жумладан, антрополог Ренате Росалдо (1989) тадқиқотчиларни маданиятни ўрганиш усулларини ўзлаштиришга ундаган ва кўпчилик антрополог олимлар унинг изидан борган¹.

Инсон маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши масаласи билан маданий антропология шуғулланади. Антропология номидан ҳам кўриниб турганидек, инсон ҳақидаги фандир. Бироқ инсон ҳақидаги фанлар қаторига барча гуманитар ва айрим табиий фанлар (тиббиёт ва қисман биология) ҳам киради. Инсон ҳақидаги фанларнинг кўп бўлиши табиий, чунки инсон мураккаб, кўп қиррали моҳиятдир. Шунингдек, мазкур фанларнинг барчаси марказида инсон бўлган кишилик жамиятида ривожланади.

Антропология қайд қилинган инсон ҳақидаги фанлардан ажралиб туради. У инсоннинг бошқа жиҳатларини бирлаштиришга ҳаракат қилиб, унинг физик ва маданий ривожланиш жараёнини глобал ва ҳар томонлама ўрганади.

Антропология физик антропология ва маданий антропологияга ажралади. Физик антропология турли ирқларга мансуб бўлган инсоннинг биологик келиб чиқиши ва унинг физик тузилишининг эволюциясини ўрганади. Маданий антропология инсон маданиятининг шаклланиши ва ривожланишини ўрганади.

Демак, маданий антропология инсоният маданий ривожланишининг умумий муаммоларини ўрганувчи, ўзида барча гуманитар фанлар билимларини мужассамлаштирувчи, инсонни “Инсон” қилувчи ва уни ҳайвонот дунёсидан ажратувчи ноёб жиҳатларини тадқиқ етувчи фавқулодда кенг фундаментал фан ҳисобланади. Бинобарин, ҳайвонларда муайян хатти-ҳаракатлар тизими мавжуд бўлса-да, уларда маданият мавжуд эмас².

Евфемизмлар ижтимоий ва маданий хусусиятларига кўра дискурда ўзига хос ўрин тутаяди. Турли халқларнинг руҳияти уларнинг дискурсида евфемизмларнинг юзага чиқиши орқали намоён бўлади.

Роутледге Дистионарий оф Лангуаге анд Лингуистисс (2000)да “евфемизм –кишилар учун ишлатилиши ёқимсиз ва беадаб бўлган айрим сўзлар ўрнига ноаниқ, кўп маъноли сўзларни қўллаш ва бу орқали ўзларини ноқулай ҳолатлардан чиқаришга уринишларини ифодалайдиган ўзига хос бир усулдир”, деб изоҳланган.

Евфемизмларнинг келиб чиқишида ижтимоий асос ётади. Кишилар баъзан бошқалар билан мулоқот чоғида ўзлари хоҳлаган нарсани тўғридан-тўғри айта олмайдиган ёки ибораларнинг ўз маъносида қўллаб, суҳбатдошларини ноқулай аҳволга солиб қўядиган вазиятлар билан тўқнашиб қоладилар. Бундай қийин вазиятлардан чиқиб кетиш мақсадида, кишилар ўз фикр-мулоҳазаларини воситали, “ўраб-чирмаб” ифодалашга ҳаракат қиладилар. Бунинг натижасида евфемизмлар юзага келади².

Жамиятнинг ривожланиши билан барча тиллардаги евфемизмлар ҳам ўзгариб борган. Табиийки, бундай давомли ўзгаришлар маданиятга боғлиқ бўлган. Турли мамлакатлар ўзига хос атроф-муҳитга, ижтимоий тузилишга, мафкурага, кадриятларга ва ишлаб чиқариш тизимига ега. Буларнинг барчаси

тил қўлланишида, бинобарин, эвфемизмларнинг қўлланишида ҳам ўз аксини топади.

Эвфемизмлар маданий ҳодиса сифатида маданият тараққиётида ўзига хос ўрин тутади. Турли халқлар эвфемизмларидаги маданий ўхшашликлар уларга юкланган вазифаларнинг бир хиллигидан келиб чиқади.

Мавжуд сўзга эвфемистик маъно юкланар экан, бу маъно сўзнинг қўлланмай қолган маъноси бўлади. Яъни у лексик сатҳга мансуб ҳисобланади. Уни асосан табу билан боғлайдилар. Табуга учраган сўз ёки ибора ўрнида тўғридан-тўғри эвфемизм қўлланади, яъни маълум сўзга табуга учраган луғавий бирликнинг маъноси юкланади, у эвфемистик маъно бўлиб қолади¹.

“Ибтидоий жамоа тузуми даврида ижтимоий ишлаб чиқариш даражаси паст бўлгани сабабли, кишиларда илмий ва маданий билимлар йетишмаган. Шунинг учун ҳам улар турли ирим-чиримларга ишонишган, тўғридан-тўғри Худодан ёки руҳлардан сўраш бахцизлик келтиради, деб ўйлашган. Натижада Худо ва руҳларнинг исми табуга айланган ва улар бошқа ном билан атала бошланган. Масалан, Ғарб мамлакатларида насронийлик ривожланган даврларда Худонинг “Ийегова” исми енг катта табу ҳисоблангани учун унинг ўрнига “Қудратли”, “Яратувчи”, “Қутқарувчи”, “Бизнинг Отамиз” ва ҳ.к. эвфемизмлар қўлланилган. Ёки Эронда президент, руҳонийларни ўз исми билан аташ тақиқланган.

Аксарият лингвомаданиятларда кенг тарқалган эвфемик сўзлардан бири “ўлим”дир. Инсонларнинг тасаввурида ўлим енг катта бахцизлик саналади. Шунинг учун кўпчилик халқларнинг тилида ўлим сўзи тилга олинмайди ва у турли эвфемик сўзлар ва иборалар воситасида ифодаланади. Масалан, ўзбек тилида: “вафот етмоқ”, “оламдан ўтмоқ”, “бандалик қилмоқ”, “бандаликни бажо келтирмоқ”, “ҳалок бўлмоқ”, “қазо қилмоқ”, “кетмоқ”, “ўтмоқ”, “кузатмоқ”, “хайрлашмоқ”, “мангу уйқуга кетмоқ”, “абадий уйқуга кетмоқ”, “тупроққа қайтмоқ”; турк тилида: “вефат етмек”, “гитмек”, “уғурламак” (кузатмоқ), “ведалашмак”, “гөзүнү юммак”, “яшамини йитирмак”, “дўнтя гөзлерини қапамак”, “ҳаятини теслим етмек”, “ҳаята гөзлерини юммак”, “ҳелак

олмак”, “ебедийете интикал етмек”; корейс тилида: “тораката” (қайтиб кетмоқ), “ханил нара ката” (осмон шоҳлигига кетмоқ); форс тилида: “از دنيا رفت” (хаётдан кетмоқ), “در گذشتن” (халок бўлмоқ), “فوت کردن” (абადий уйқуга кетмоқ), “جاودان ماندن” (хаётдан бевақт кетмоқ), “از بين رفتن” (кўз юммоқ); “شهيد شدن” (“жонсиз қолмоқ”); хиндий тилида: “чале жана” (кетмоқ), “гузар жана” (ўтмоқ), “дам никална” (руҳи чиқмоқ), “кхо жана” (унут бўлмоқ), “дехант хона” (куни битмоқ); рус тилида: “скончатся”, “уйти”, “ушёл из жизни”; инглиз тилида: “to pass away” (ўтмоқ), “to expire” (вафот етмоқ), “to be no more” (бошқа бўлмаслик), “to breathe one’s last” (сўнгги нафасини бермоқ), “to come to an end” (абадиятга кетмоқ), “to sleep the final sleep” (мангу уйқуга кетмоқ), “return to dust” (тупроққа қайтмоқ), “to be at peace” (хузурга қовушмоқ), “to be asleep in the arms of God” (Худонинг қўлларида уйқуга кетмоқ) ва ҳ.к. шулар жумласидандир.

Кишилар кўпинча ўз нутқи ва хатти-ҳаракатлари билан бошқа шахсга нисбатан хурмат ва еҳтиром даражасини ифодалаш учун кўпол, беадаб сўз ва иборалар ўрнида ёқимли евфемик сўз ва иборалардан фойдаланишади. Масалан, иккиқат, бўғоз (ўзбек тилида), гебе (турк тилида) сўзлари ўрнида ҳомиладор, оғир оёқли (ўзбек тилида), ҳамиле (турк тилида) сўзлари қўлланилади. Ёки ногирон (ўзбек тилида), өзүрлү (турк тилида), باردار شدن (ўзбек тилида), инвалид (рус тилида) ҳандисаппед (инглиз тилида) сўзлари “кучсиз, яроқсиз” маъноларини ифодалагани учун ҳозирда уларнинг ўрнига имконияти чекланган шахс (ўзбек тилида), енгелли киши (турк тилида), معلول (форс тилида), человек с ограниченными возможностями (рус тилида), дисаблед (инглиз тилида) каби евфемик сўз ва иборалар ишлатилмоқда. Шунингдек, бугунги кунда мазкур сўз ва иборалар барқарорлашиб, улардан оммавий ахборот воситаларида, қонун ҳужжатларида ва БМТнинг расмий материалларида кенг фойдаланилмоқда.

Маданиятлар қиёсида рақамлар ҳақидаги турли табуларни ҳам кўриш мумкин. Ғарб маданиятида 13 рақамга бахцизлик келтиради, деб қаралади ва кундалик ҳаётда бу рақамдан фойдаланмасликка ҳаракат қилинади. Масалан,

13 кишининг стол атрофида йиғилиб, тушлик қилиши ёки мажлис ўтказиши деярли кузатилмайди. Шунингдек, дастурхонга 13 кишилик идиш-товок кўйиш тақиқланади. Уй, хонадон, қават ва бошқаларда барча бу рақамдан фойдаланишдан қочади¹.

Хуллас, эвфемизмлар келиб чиқиши жихатидан узоқ тарихга ега бўлган лисоний ва ижтимоий-маданий ҳодисадир. Евфемизмлар халқнинг руҳияти, дунёқараши, урф-одатлари, удумлари, ирим-сиримлари ва инончларини акс эттиради. Турли маданиятлар дискурсидаги эвфемизмларни қиёсий ўрганиш маданиятлараро мулоқот жараёнида юзага чиқадиган тушунмовчиликларни, қийинчиликларни олдини олади, прагматик тўсиқларни бартараф етиб, мулоқотнинг муваффақиятли ва самарали бўлишини таъминлайди.

2.Мавзу. Шахс, миллий ва ҳудудий характер, стереотиплар, гендер, ёш ва дискурс хусусиятлари

Шахс — алоҳида индивид, моҳиятан яхлит ижтимоий-ахлоқий олам. У ўзида инсон моҳиятини, унинг мавжудот сифатидаги қадриятини мужассам этади. Шахс ижтимоий-гуманитар фанларда ўз йўналиши, тадқиқот объекти ва мақсади нуқтаи назаридан турлича талқин етилади. У ўта мураккаб, зиддиятли, қарамақарши, ўзини ўзи инкор етадиган мавжудот сифатида, биологик, физиологик, ижтимоий, маънавий, руҳий, ахлоқий ва эстетик ақлидрок, тафаккур объекти сифатида, ҳатто, фалсафий ва мантиқий, яшаш ҳуқуқи ва ҳаёт мантиғи жихатидан тадқиқот манбаига айланиши мумкин.

Шахс, моҳиятига кўра, маданийлашган, онг, ақл орқали фаолиятини бошқариш имкониятига ега бўлган, ижтимоийтарихий анъана, турмуш тарзи ва тажрибага асосланган муайян авлодлар вакили. Шахс феномени инсон оламининг бутун мураккабликларини ўзида мужассам этади. Уни ҳар томонлама ўрганиш мақсадида турли даврларда тадқиқот олиб борилган. Айниқса, шарқда у юксак ахлоқиймаънавий меъёрлар орқали тушунилган ва олий хилқат, бебаҳо қадрият деб ҳисобланган. Инсон Ш. сифатида комилликка

интилади, ҳаёт мазмунини бойитади, шу асосда кишилик жамиятининг гўзал ва фаровон бўлишига еҳтиёж сезади.

шаҳрининг ҳаёт тарзи бевосита жамият ҳаётига дахлдор ва ҳаёт неъматларидан тўла фойдаланишга ҳақли. Шахс тушунчаси инсон тушунчасининг юксак кўриниши, олий мақомидир. Ҳар қандай одам табиий мавжудлиги, яшаш ҳуқуқи ва ҳаёт қадриятига ега бўлган жонзотдир. Бироқ у ҳамма вақт ҳам тўлақонли шахс бўлиб йетилмаслиги мумкин.

Миллий характер - бу маълум бир миллий ҳамжамият учун энг барқарор, атрофдаги дунёни ҳиссий ва сезгир идрок етиш хусусиятлари ва унга муносабат шакллари тўпламидир. Ҳиссиётлар, ҳис-туйғулар, кайфиятларда ифодаланган миллий характер миллий темпераментда намоён бўлади, асосан сиёсий воқеликнинг ҳиссий ва ҳиссий сингдириш йўллари, сиёсий субъектларнинг ҳозирги сиёсий воқеаларга реакциясининг тезлиги ва интенсивлигини, уларнинг сиёсий манфаатларини намоёиш етиш шакллари ва усуллари, улар учун курашиш усуллари белгилайди. амалга ошириш.

Миллий характернинг элементлари жамият ривожланишининг дастлабки, синфгача бўлган босқичларида қўйилган. Улар атрофдаги ҳақиқатни ўз-ўзидан, эмпирик, кундалик акс еттиришнинг энг муҳим усули бўлиб хизмат қилдилар.

Тарихий ривожланишнинг кейинги босқичларида жамиятнинг сиёсий тизими миллий характерга таъсир қилади, аммо унинг сиёсий-ҳаётий тузуми, тузуми, тузуми томонидан тuzатилган бўлса-да, унинг қиймат-семантик ядроси доимий бўлиб қолади. Инқирозли вазиятларда, миллий муаммолар ва зиддиятларнинг кучайиши даврида одамларнинг сиёсий хулқ-атворини белгилаб берадиган миллий характернинг айрим хусусиятлари биринчи ўринга чиқиши мумкин.

Одатда миллий характер ажралмас элемент ва шу билан бирга миллатнинг психологик таркибини ва умуман миллий психологиянинг асоси эканлиги одатда қабул қилинган. Бироқ, айнан ўзаро боғлиқ ва бир-бирига боғлиқ бўлган ҳиссий ва рационал элементларнинг мажмуи миллатнинг ёки миллий характернинг психологик таркибини ташкил этади, у ўзини намоён қилади ва

миллий маданиятда, фикрлаш тарзи ва ҳаракатларида, хатти-ҳаракатлар стереотипларида синади, ҳар бир миллатнинг ўзига хослигини, унинг бошқалардан фарқини аниқлайди. И. Л. Солоневич психология, одамлар "руҳи" унинг давлат тузилишининг ўзига хослигини белгилайдиган ҳал қилувчи омил эканлигини таъкидлади. Шу билан бирга, "миллатни шакллантирувчи таркибий қисмлар ва унинг ўзига хос миллий характери биз учун умуман номаълум. Аммо миллий ўзига хос хусусиятларнинг мавжудлиги ҳақиқати ҳеч кимга ... шубҳа остига қўйиши мумкин эмас." Одамлар "руҳи" нинг маълум бир ҳодиса ва жараёнларга таъсири ҳар доим ҳам аниқ кузатилмайди, у етарли тушунчалар ва аниқ ақлий тузилмалар кўринишида ифодаланади, аммо шунга қарамай у мавжуд бўлиб, билвосита анъаналарда, ахлоқда, еътиқодда, ҳис-туйғуларда, кайфиятда, муносабатларда намоён бўлади. Е. Дюркгейм одамлар "руҳи" нинг энг батафсил хусусиятларидан бирини жамиятнинг барча аъзоларига хос бўлган еътиқод ва туйғулар мажмуаси сифатида берди. Унинг фикрига кўра, халқнинг "руҳи" мамлакатнинг шимолида ва жанубида, шаҳар ва қишлоқларда доимий бўлиб, у касбий тайёргарликка, шахсларнинг жинси ва ёш хусусиятларига боғлиқ эмас. Бу ҳар бир авлод билан ўзгармайди, аксинча, уларни бир-бирига боғлаб туради. Шахслар фаолиятида ўзини намоён қилиши билан, у барибир "хусусий онгдан мутлақо бошқача нарсадир", чунки "жамиятнинг психологик турини ифодалайди".

Миллий ўзига хослик, ўзига хос менталитет ва хулқ-атвор мавжудлигини таъкидлаб, "халқ индивидуаллигини" ўрганиш катта қийинчиликларга дуч келаётганлигини таъкидлаш лозим. НА Бердяев адолатли равишда таъкидлаганидек, миллий типнинг таърифида "қатъий илмий таъриф бериш мумкин эмас". Охиригача, охирги чуқурликка қадар ҳар доим тушунарсиз нарса бор.

Миллий характер тушунчаси назарий ва таҳлилий эмас, балки баҳоловчи ва тавсифловчи хусусиятга ега. Биринчи марта саёҳатчилар ундан фойдаланишни бошладилар, сўнгра географлар, этнографлар халқларнинг

хулқ-атвори ва турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатдилар. Шу билан бирга, турли хил муаллифлар ево тушунчасига турли хил таркибни киритадилар. Баъзилар миллий характер билан темперамент хусусиятларини, одамларнинг хиссий реакцияларини назарда тутган бўлса, бошқалари ижтимоий муносабат, қадрият йўналишларига еътибор беришади, гарчи бу ходисаларнинг ижтимоий ва психологик табиати бошқача. Миллий характернинг моҳиятига кириб бориш, С. Л. Франкнинг сўзлари билан айтганда, "фақат маълум бир бошланғич сезги орқали" амалга оширилганлиги сабабли, у "тўлиқ илмий объективликка даъво қилиш учун" жуда субъектив рангга ега ", бу муқаррар равишда схематикага айланади.

Одамларнинг баъзи хусусиятларини санаш ва хусусиятлари, унинг афзалликлари ва камчиликларини таъкидлаш асосан субъектив, кўпинча ноаниқ, кўпинча ўзбошимчалик билан боғлиқ бўлиб, муаллифнинг тадқиқот қизиқиши туфайли. Катта қийинчилик биогенетик ёки ижтимоий-тарихий асосларнинг миллий характерни шакллантиришдаги устуворлигини, унинг авлоддан авлодга ўтиши йўллари аниқлаш билан боғлиқ.

Тарихий материалларни танлаш ва талқин қилишда субъективликдан ташқари сиёсий ғояларни, қадриятларни идрок етишга, фуқароларнинг сиёсий институтларга, ҳокимият органларига - фуқароларга бўлган муносабатига, сиёсий ўзаро таъсир шаклларига, сиёсий актёрларнинг иштироки ва фаолиятининг хусусиятига таъсир кўрсатадиган миллий хусусиятларни аниқлаш. Улар тарихий таракқиётнинг дискрет даврлари миллий характерга сезиларли таъсир кўрсатиши билан боғлиқ. Миллий муаммолар азалдан ҳар хил илмий тадқиқотларнинг предмети бўлиб келган. Биринчи жиддий уринишлар 19-асрнинг ўрталарида ривожланган доирада намоёиш етилди. Германияда халқлар психологияси мактаблари (В. Вундт, М. Лапарус, Х. Штайнтал ва бошқалар). Ушбу илмий йўналиш вакиллари тарихий жараённинг ҳаракатлантирувчи кучи дин, тиллар, санъат, афсоналар, урф-одатлар ва бошқаларда ўзини намоён қиладиган парод ёки "бутунлик руҳи" деб ҳисоблашган.

XX аср ўрталарида Америка этнопсихологик мактаби вакиллари. (Р. Ф. Бенедикт, А. Кардинер, Р. Линтон, Р. Мертон, М. Меад ва бошқалар) ўз еътиборларини маълум бир миллий-етник гуруҳнинг "ўртача шахси" моделини яратишга қаратдилар, ҳар бир халқда "асосий" шахсият ", унинг вакилларига хос бўлган миллий шахсий хусусиятларни ва миллий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини бирлаштирган.

Ҳозирги вақтда миллий характерни ўрганишда бирон бир яхлит йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин эмас. Унинг тадқиқотлари турли хил шароитларда ва турли хил концептуал ва назарий позицияларда олиб борилади. Голландиялик олимлар Дюйкер ва Н. Фрид томонидан миллий характерга оид қарашларнинг етарлича тўлиқ таснифи берилган.

- 1. Миллий характер деганда, маълум бир миллатнинг барча аъзоларига хос бўлган ва фақат улар учун хос бўлган психологик хусусиятларнинг намоён бўлиши тушунилади. Бу кенг тарқалган, аммо фанда камдан-кам учрайдиган миллий характер тушунчаси.

- 2. Миллий характер "модал шахс" деб таърифланади, яъни. миллатнинг катталар аъзолари орасида маълум бир турдаги шахсларнинг намоён бўлишининг нисбий частотаси сифатида.

- 3. Миллий характерни "шахснинг асосий тузилиши" деб тушуниш мумкин, яъни. маълум бир миллат маданиятида ҳукмронлик қиладиган шахсиятнинг маълум бир намунаси сифатида.

- 4. Миллий характер деганда, маълум бир миллатнинг муҳим қисми томонидан жойлаштирилган позициялар, қадриятлар ва еътиқодлар тизими тушунилиши мумкин.

- 5. Миллий характерни маданиятнинг маълум, махсус маънода кўриб чиқилган психологик томонларини таҳлил қилиш натижасида аниқлаш мумкин.

- 6. Миллий белги ақл-идрок сифатида қабул қилинади, маданият маҳсулотларида ифодаланади, яъни. адабиётда, фалсафа, санъат ва бошқаларда. Россиядаги замонавий сиёсий жараённинг етник-миллий

хусусиятлари Россияда яшовчи халқлар ва миллатларнинг қабул қилинган этномаданий қадриятлари билан ҳам белгиланади.

Етнофоранинг (маълум бир етник маданият ва миллий руҳиятнинг сиёсий жараёнидаги индивидуал ташувчиси, этноснинг вакили) қадрият йўналишларини ҳисобга олган ҳолда, этноснинг ўзи, унинг етник маданий хусусиятлари, ижтимоийлашуви, миллий менталитети, етник идентификацияси ва бошқалар муаммоларидан қочиб бўлмайди.

Маҳаллий тадқиқотчиларнинг энг муҳим ютуқларига қуйидагилар киради: Ю. В. Бромлининг этногенез назарияси, Л. Н. Гумилёв этносининг биологик ва географик концепцияси, Г. У. Кцоева-Солдатованинг миллатлараро тарангликни ўрганиш. Ушбу муаммога яқинда С. И. Замогилнийнинг миллатлараро муносабатлар соҳасидаги менежменти, Е. Н. Резниковнинг этномаданий хусусиятларининг ийерархик тузилиши, А. А. Сусоколовнинг этноснинг ахборот назарияси, Т. Тарасова ва Д. В. миллий рус ғоясини ривожлантиришга оид асарлари бор. Черныйшевский, маданиятлар учрашуви ғояси, маданий таржима ва можаронинг этнологик нутқи В. Н. Ярская, етник ва ижтимоий Т. Г. Стефаненко, З. В. Сикевич, В. А. Тишковнинг рус трансформацияларининг антропологияси ҳақидаги ғоялари. В. Воронков ва И. Освалд етник ўзига хосликнинг ижтимоий қурилиши тўғрисида ғояларни ишлаб чиқадилар.

Таҳлиллар кўрсатиб турибдики, ҳар хил ёш гуруҳлари муаммолари, гуруҳлар бирлашиши, тўқнашувлар, тажовузкорлик, касбий аҳамиятга ега бўлган фазилатлар ётадиган шахснинг қадрият йўналишлари кўпроқ ўрганилади. Етник гуруҳлар вакилларининг қадрият йўналишлари тизими кам ўрганилган, унинг тузилиши ва тизимни шакллантириш омили аниқланмаган, уларнинг таркибий қисмлари ва детерминантлари тақдим етилмаган. Ҳозирга қадар психологияда жамият инқирози шароитида шахсий қадрият йўналишларини ривожлантиришдаги туб силжишлар масалалари бўйича концептуал тадқиқотлар мавжуд эмас.

Ҳозирги кунда Россиянинг барча минтақалари халқлари янги ижтимоий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий тизимга мослашиш даврини бошдан кечиришмоқда, турмуш тарзи ва анъанавий қадриятларнинг кўп жиҳатларига таъсир кўрсатмоқдалар. Етник ўзига хосликни, етник менталитетни сақлаб қолиш зарурати ва янги шароитларга мослашиш, янги маданиятни ўзлаштириш зарурати ўртасида чуқур зиддият пайдо бўлади.

Башорат қилинган натижаларнинг илмий ва амалий мақсадга мувофиқлигига асосланган психологик тадқиқотлар методологияси, Россиянинг турли халқлари этнофорларининг қадрият йўналишларини билишда фойдаланишнинг қонуниятлари, тамойиллари, тамойиллари, усуллари, тадқиқотлари ва ишлаб чиқиш воситалари ва тартибларини бирлаштиради, бу унинг ўзига хос тизими ва сиёсий жараёнининг асосий таркибий қисми сифатида хусусиятларини ҳисобга олади. Россия жамияти. Шунини ҳисобга олган ҳолда, сиёсий психология этно-қадрият йўналишларини этнофорларнинг асосий хусусиятларида қоладиган ва этнос ривожланишини фаол равишда белгилаб берадиган етник идеаллар, қадриятлар ва меъёрлар онгида акс еттирилган, қабул қилинган ва акс еттирилган деб билади. Етник қадрият йўналишлари - бу ижтимоий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, инқирозлар даврида қадриятлар тизимининг миллий ўзига хослигини аниқлайдиган ва турли минтақалардаги халқлар ва миллатларнинг этнофорлари қиймат йўналишлари тизимининг ўзгариши учун йўналишни белгилайдиган барқарор белгиловчи омил.

Р.Р.Накохова қадрият йўналишларининг этногенезини тарихий ва психологик ривожланишнинг ўзига хос босқичида шахснинг етник-қиймат йўналишларини ассимиляция қилиш, сақлаш, фаолият кўрсатиши ва ривожланиши жараёни сифатида оқилона баҳолайди, бунда ижтимоий мослашув, янги ижтимоий-маданий муҳитга етник ўзига хослик, ассимиляция механизмлари орқали умумий ижтимоий ва маданий қадриятлар, етник гуруҳнинг маданий қадриятларини жойлаштириш ва ўзгартириш индивидуал ва шахсий қадриятларга ва умуман, сиёсий жараёнга айланади.

Муайян халқ ва миллат этнофорларининг қадрият йўналишларини ривожлантириш ва фаолиятининг психологик концепцияси минтақадаги этнофорларнинг қиймат йўналишлари тизимини ривожлантириш учун энг мақбул модел потенциалини жалб қилишни ўз ичига олади. Шунингдек, у сиёсий жараённинг субъектлари сифатида генезисини, фаолият механизмларини ва уларнинг қиймат йўналишларининг ўзгаришини белгилайдиган ўзаро боғлиқ элементлар, шароитлар ва омилларни тақдим этади. Замонавий амалиёт шуни кўрсатадики, динамик таркибий қисмларнинг энг катта ривожланиши (ўзгариши) ижтимоий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий инқироз даврида юз беради. Модел барқарор элемент сифатида этно-қиймат йўналишларини ва коллективизм, шахслараро муносабатларнинг қиймати ва лотин сифатида аниқлик қийматини ўз ичига олади. Аксарият халқлар этник гуруҳларининг қадрият йўналишлари тизимини шакллантиришнинг асосий ижтимоий-психологик белгиловчиларидан бири бу миллий урф-одат, анъана, алоқалар ва муносабатларнинг афзал йўналиши билан бевосита боғлиқ бўлган ахлоқий-ахлоқий кодлар ва қадриятлардир.

Россиянинг турли минтақаларидаги этник-маданий алоқалар ва муносабатларни ривожлантириш тажрибаси шуни кўрсатадики, этнофорларнинг қадрият йўналишлари тизимида барқарор этно-қадрият йўналишлари энг муҳим, қабул қилинган ва этник идеаллар, қадриятлар ва меъёрлар онгида, фаолияти ва муносабатларида аниқланадиган тизим белгиловчи сифатида қонуниятлар даражасида намоён бўлади. этнофоранинг асосий хусусиятларида сақланиб қолган ва этноснинг ривожланишини фаол белгилайди. Шу билан бирга, этно-қиймат йўналишлари ижтимоий, маданий ва ижтимоий-иқтисодий инқирозлар даврида қадриятлар тизимининг миллий ўзига хослигини аниқлайдиган ва турли халқларнинг этнофорлари қиймат йўналишлари тизимининг ўзгариши йўналишини белгилайдиган барқарор, асосий детерминант ҳисобланади. Шимолий Кавказ этнофоралари орасида этник қадриятлар, Р.Р.Накохова кўрсатганидек, этносни сақлаб қолиш, анъаналарни ва этник асосларни сақлаб, этносга мансублик қадриятларини

бирлаштиради - улар хусусий, аниқ кадриятлар устида жойлашган мета-кадриятлар бўлиб, уларнинг мазмуни янада динамик ва вазиятга асосланган.

Етник кадриятлар воситачи позициясини егаллаб, этносни этнофоралар билан, этносни бошқа инсон жамоалари - этнослар, жамиятнинг етник тизимлари билан боғлаб, сиёсий жараёнга таъсир йўналишини ва хусусиятини белгилаб беради. Етно-кадрият йўналишлари бу ерда одамларнинг этнофоралари қиймат йўналишлари тизимида тизимни шакллантирадиган ўзига хос кадриятни англашнинг ролини ўйнайди.

Қиймат тизимида этно-қиймат йўналишлари қуйидаги функцияларни бажаради:

- шахснинг ижтимоий муҳитда мавжудлиги даражасида - шахснинг ижтимоий вазиятга нисбатан психологик мослашуви даражасида, умумий гуруҳга мувофиқ шахсий мақсадларини амалга ошириш имкониятида намоён бўладиган шахснинг кадриятлари ва этнос кадриятларини мувофиқлаштириш функцияси;

- гуруҳнинг бошқа гуруҳларга нисбатан мавжудлиги даражасида, бошқа етник гуруҳлар ва ижтимоий тизимларга нисбатан этнос - гуруҳлараро таранглик даражасини, гуруҳлараро қабул қилиш ўлчовини белгилайдиган гуруҳ кадриятларини умумий инсоний кадриятлар билан мувофиқлаштириш функцияси.

Етноснинг тизимни шакллантирувчи кадриятлари этнофоранинг кадриятлар тизимидаги ўзгаришлар билан сақланиб, ажралмас бирлик сифатида этнос мавжудлигини таъминлайди.

Турли хил халқлар этнофораларининг кадрият йўналишлари тизимининг генезиси ва ҳозирги ҳолати маълум бир этнофорнинг индивидуал кадриятлари, афзалликлари, даъволари, ҳаракатлари ва хатти-ҳаракатлари билан шартланган, шунингдек, этнос, этногрупплар, жамият ва ушбу муносабатларнинг бошқа субъектлари таъсири билан белгиланадиган муносабатларнинг махсус намоёнлари сифатида ифодаланади. Улар орасида этно-кадрият йўналишларига алоҳида ижтимоий-психологик таъсир этнос,

оила, клан, яъни анъанавийлик - этнофорларнинг қадрият йўналишлари ривожланиш йўналиши ва моҳиятини белгилайдиган анъанавий ижтимоий институтларнинг барқарорлиги, ўтмиш билан боғланиш кучи ва замонавий қадриятларни филтрлаш орқали амалга оширилади. Етнофорларнинг қадрият йўналишларининг моҳияти индивидуал субъектларнинг шахсий, гуруҳий ва универсал тузилмалари ва сиёсат субъектларининг алоқаларини, муносабатларини, хулқ-атворини ва ҳаракатларини тартибга солиш жараёнлари орқали намоён бўлади, бу унинг биргаликдаги мақсадига еришиш ва тегишли ақлий ва ижтимоий-психологик тузилмаларга таъсир қилиш.

Умуман олганда, қиёсий таҳлил шуни кўрсатдики, етник-миллий омил сиёсий жараёнда муҳим рол ўйнайди. Бироқ, барча концептуал модификациялар билан, сиёсий жараён нафақат сиёсий раҳбарларнинг ниятлари ёки партия дастурлари асосида, балки турли хил ички ва ташқи омиллар таъсири натижасида ривожланган сиёсий актёрларнинг ўзаро таъсирининг илгари кўрилмаган хусусиятларини акс еттиради, деб қабул қилинади.

Сиёсий психология доирасида аниқланган Россия ижтимоий-маданий муҳитида шахс ва гуруҳни сиёсий жараёнга киритишнинг етник-миллий хусусиятлари, мунтазам белгилари, механизмлари ва омиллари, масалан, Ғарбий Европа билан солиштирганда ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ерда асосан бой тарихий меросни ўзлаштирган сиёсий муносабат, сиёсий фаолият, сиёсий йўналишлар ва позицияларга еътибор қаратилган.

Миллий характер - бу маълум бир миллий ҳамжамият учун энг барқарор бўлган нарса, атрофдаги дунёни ҳиссий ва ҳиссий идрок етиш хусусиятлари ва унга муносабат шакллари. Ҳиссиётлар, ҳис-туйғулар, кайфиятларда ифодаланган миллий характер миллий темпераментда намоён бўлади, асосан воқеликни ҳиссий ва ҳиссий сингдириш йўллари, содир бўлаётган воқеаларга реакция тезлиги ва интенсивлигини белгилайди.

Одатда миллий характер ажралмас элемент ва шу билан бирга миллатнинг психологик таркибини ва умуман миллий психологиянинг асоси эканлиги

одатда қабул қилинган. Бироқ, бу миллатнинг ёки миллий характернинг ўзини намоён қиладиган ва синиб кўрадиган, миллий маданият, фикрлаш тарзи ва хатти-ҳаракатлари, хатти-ҳаракатларнинг стереотиплари билан ажралиб турадиган, ҳар бир миллатнинг ўзига хослигини, унинг бошқаларидан фарқини келтириб чиқарадиган психологик таркибни ташкил етувчи ҳиссий ва оқилона элементларнинг ўзаро боғлиқ ва бир-бирига боғлиқ тўпламидир.

И.Л. Солоневич одамларнинг психологияси, "руҳи" унинг давлат тузилишининг ўзига хослигини белгилайдиган ҳал қилувчи омил эканлигини таъкидлади. Шу билан бирга, «миллатни шакллантирувчи компонентлар ва унинг ўзига хос миллий характери биз учун умуман номаълум. Аммо миллий ўзига хос хусусиятлар мавжудлиги ҳақиқати ҳеч кимга бўйсунishi мумкин эмас ... шубҳа. " Одамлар "руҳи" нинг маълум бир ходиса ва жараёнларга таъсири ҳар доим ҳам аниқ кузатилмайди, у етарли тушунчалар ва аниқ фикр тузилмалари кўринишида ифодаланади, аммо шунга қарамай у мавжуд бўлиб, билвосита ўзини анъана, ахлоқ, ётиқод, ҳис-туйғулар, кайфият, муносабатлар. Е. Дюркгейм одамлар "руҳи" нинг енг батафсил хусусиятларидан бирини жамиятнинг барча аъзоларига хос бўлган ётиқод ва туйғулар мажмуаси сифатида берди. Унинг фикрига кўра, халқнинг "руҳи" мамлакатнинг шимолида ва жанубида, катта ва кичик шаҳарларда доимий бўлиб, у касбий тайёргарликка, шахсларнинг жинси ва ёш хусусиятларига боғлиқ эмас. Бу ҳар бир авлод билан ўзгармайди, аксинча, уларни бир-бирига боғлаб туради. Шахсларнинг фаолиятида ўзини намоён қилиши, у "шунга қарамай," шахсий онгдан мутлақо бошқача нарсадир ", чунки" жамиятнинг психологик турини ифодалайди ".

Миллий ўзига хослик, ўзига хос менталитет ва хулқ-атвор мавжудлигини таъкидлаб, "миллий индивидуалликни" ўрганиш катта қийинчиликларга дуч келаётганлигини таъкидлаш лозим. Н. Бердяев адолатли равишда таъкидлаганидек, миллий типнинг таърифида "қатъий илмий таъриф бериш мумкин эмас". Ҳар доим "охиригача, охирги чуқурликка қадар тушунарсиз" нарса бор.

Миллий характер тушунчаси назарий ва таҳлилий емас, балки баҳоловчи ва тавсифловчи хусусиятга ега. Биринчи марта саёҳатчилар ундан фойдаланишни бошладилар, сўнгра географлар, этнографлар халқларнинг хулқ-атвори ва турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатдилар. Шу билан бирга, турли муаллифлар ушбу концепцияга турли хил таркибни киритдилар. Баъзилари миллий характер характери англатади темперамент хусусиятлари, одамларнинг ҳиссий реакциялари, бошқалари ижтимоий муносабат, қадрият йўналишларига еътибор беришади, гарчи бу ҳодисаларнинг ижтимоий ва психологик табиати бошқача. Миллий характернинг моҳиятига кириб бориш амалга оширилганлиги сабабли, С.Л. Френк, "фақат баъзи бир дастлабки сезги орқали", у "тўлиқ илмий объективликка ўхшашлик учун жуда субъектив рангга ега", бу муқаррар равишда схематикага айланади.

Қадриятлар идрокига таъсир кўрсатадиган миллий хусусиятларни аниқлаш ҳам объектив қийинчиликларга ега. Улар тарихий тараққиётнинг дискрет даврлари миллий характерга сезиларли таъсир кўрсатиши билан боғлиқ. Шундай қилиб, Россияда 1917 йилги инқилоб тажриба ва анъаналарни етказиш учун анъанавий усулларни, механизмларни тўхтатди. И.А.нинг образли ифодасига кўра. Илйин, инқилоб рус халқининг "ахлоқий ва давлат таянчини синдирди", "атайлаб нотўғри ва чиркин шифо топди". Дарҳақиқат, инқилобдан кейин миллий урф-одатлар рад етилди, уларнинг ворислиги шартлари ва механизмлари сифат жиҳатидан ўзгарди. Аммо яна бир нарса ҳақиқатдир. Миллий характер бошқа омиллар билан биргаликда инқилобга тескари таъсир қилади, ўзига хос "рус инқилобий услуби" ни кондиционерлаштиради, уни Ғарбий Европадаги инқилобларга қараганда "даҳшатли ва ўта" қилади.

Миллий муаммолар азалдан ҳар хил илмий тадқиқотларнинг предмети бўлиб келган. Биринчи жиддий уринишлар 19-аср ўрталарида Германияда ривожланган халқлар психологияси мактаби (В. Вундт, М. Лапарус, Х. Штайнтал ва бошқалар) доирасида намоиш етилди. Ушбу илмий йўналиш

вакиллари тарихий жараённинг ҳаракатлантирувчи кучи дин, тиллар, санъат, афсоналар, урф-одатлар ва бошқалар билан ўзини намоён қиладиган одамлар ёки "бутун рух" деб ҳисобладилар.

20-аср ўрталарида Америка этнопсихологик мактаби вакиллари (Р.Ф. Бенедикт, А. Кардинер, Р. Линтон, Р. Мертон, М. Меад ва бошқалар) ўз еътиборларини у ёки бу миллий-етник одамнинг "ўртача шахси" моделини яратишга қаратдилар. гуруҳлар, ҳар бир халқда ўз вакилларига хос бўлган миллий хусусиятлар ва миллий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини бирлаштирган "асосий шахсият" ни ажратиб кўрсатиш.

Ҳозирги вақтда миллий характерни ўрганишда бирон бир яхлит йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин эмас. Унинг тадқиқотлари турли хил шароитларда ва турли хил концептуал ва назарий позицияларда олиб борилади. Голландиялик олимлар Дюйкер ва Н. Фрид томонидан миллий характерга оид қарашларнинг етарлича тўлиқ таснифи берилган.

- 1. Миллий характер деганда, маълум бир миллатнинг барча аъзоларига хос бўлган ва фақат улар учун хос бўлган психологик хусусиятларнинг намоён бўлиши тушунилади. Бу кенг тарқалган, аммо фанда камдан-кам учрайдиган миллий характер тушунчаси.

- 2. Миллий характер "модал шахс" деб таърифланади, яъни. миллатнинг катталар аъзолари орасида маълум бир турдаги шахсларнинг намоён бўлишининг нисбий частотаси сифатида.

- 3. Миллий характерни "шахснинг асосий тузилиши" деб тушуниш мумкин, яъни. маълум бир миллат маданиятида ҳукмронлик қиладиган шахсиятнинг маълум бир намунаси сифатида.

- 4. Миллий характер деганда, маълум бир миллатнинг муҳим қисми томонидан жойлаштирилган позициялар, қадриятлар ва еътиқодлар тизими тушунилиши мумкин.

- 5. Миллий характерни маданиятнинг маълум, махсус маънода кўриб чиқилган психологик томонларини таҳлил қилиш натижасида аниқлаш мумкин.

- 6. Миллий белги ақл-идрок сифатида қабул қилинади, маданият маҳсулотларида ифодаланади, яъни. адабиётда, фалсафа, санъат ва бошқаларда.

Рус адабиётида асрлар давомида рус халқи баҳамжиҳат бўлган кадриятларни таъкидлаб, миллий характер моҳиятини аниқлашга уринишлар мавжуд. Ушбу ёндашув самарали. Етносоциал архетиплар авлоддан авлодга ақлий стереотипларни, барқарор хулқ-атвор услубларини, ижтимоий дунёқарашнинг хусусиятларини, одамларнинг ижтимоий темпераментини, унинг мослашувининг ўзига хос хусусиятларини, сиёсий соҳадаги йўналишини кўпайтиради. Уларнинг мавжудлиги жамият ҳаётининг етакчи шакллари, жамоатчилик томонидан тан олинининг барқарор механизмлари, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда иштирок етишнинг устун шакллари ва давлатлар ва фуқароларнинг ўзаро таъсирининг типик табиати билан узоқ вақт давомида мавжуд. Шу билан бирга, стереотипланган ақлий ва сиёсий муносабатларни такрорлайдиган этносоциал архетиплар сиёсий институтларнинг фаолиятига, сиёсий ва маданий муҳитга таъсир қилади. Муайян тарихий даврда чет ел маданий шакллари муқаррар равишда миллий характерга киритилади, инновацион элементлар кенг тарқалиши мумкин, кўпинча жуда кенг. Бироқ, миллий характернинг семантик ядроси таркибий қисмлари вақтинча ва бошқа омиллар таъсирида бўшашган бўлсада, жуда барқарор.

Шундай қилиб, Ғарб ва маҳаллий фанда миллий характерни шакллантириш муаммоларига ягона нуқтаи назар мавжуд эмас. Баъзилар географик омилларга, бошқалари ижтимоий омилларга устунлик беришади. Баъзи назарияларда миллий характер тушунчаси маълум бир миллий жамоага хос бўлган умумий психологик хусусиятларнинг хусусиятлари орқали аниқланади. Бошқа тушунчаларда асосий еътибор ижтимоий-маданий муҳитни миллат руҳиятининг хусусиятларини шакллантиришнинг белгиловчи таркибий қисми сифатида таҳлил қилишга қаратилган (А. Инкелс, Ж. Левисон). Халқнинг характерини элита характерига қараб белгилайди, деб ишонилади. Айнан иккинчиси миллий хусусиятни, унинг моҳиятини ифода

етади. Баъзи тадқиқотчилар махсус таърифга ҳожат йўқ деган хулосага келишди, чунки барча назариялар охир-оқибат миллий маданиятни психологизациялашган талқинига тўғри келади (Лернер, Харди).

Мавжуд модификацияларга қарамай, миллий характери ўрганишда олимларнинг учта асосий гуруҳини шартли равишда ажратиш мумкин. Баъзи муаллифлар ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, ўзига хослиги ҳақида тўхталиб, халқларни қатъий белгиланган ва қарама-қарши етник гуруҳларга айлантиради. Тадқиқотчиларнинг яна бир гуруҳи "миллий характер" тушунчасининг ўзи хаёлий, асоссиз гипотеза, ҳақиқий объектив асосдан маҳрум, мутлақ ғоявий ва шунинг учун илмий бўлмаган тоифадаги, тубдан тасдиқланмайдиган, фақат спекулятив хулосалар учун мос бўлган деб ишонишга мойил.

Учинчи гуруҳ олимлари иккита ўта нуқтаи назар ўртасида оралик позицияни егаллайдилар. Улар "миллий характер" тушунчаси назарий-услубий ва амалий-сиёсий аҳамиятга ега, гарчи уни эмпирик ўрганиш ва олинган натижаларни текширишнинг катта услубий қийинчиликлари туфайли чекланган бўлса ҳам. Шу билан бирга, ҳар қандай халқда маълум бир доминантлар мавжуд бўлиб, улар миллий характер ҳақида одамлар ҳаётининг объектив ҳодисаси сифатида гапиришга имкон беради. Ф.М.нинг ҳақи еди. Достоевский, у "сиз кўп нарсаларни билишингиз мумкин эмас, фақат ҳис қилишингиз мумкин", деб таъкидлаган. Сиз онгсиз равишда кўп нарсани билишингиз мумкин. "

Миллий характери ўрганишда қайд етилган қийинчиликлар миллий "руҳ" мавҳум нарса сифатида мавжуд емаслигини, аксинча "ҳақиқий конкрет маънавий моҳият" сифатида, "тўлиқ аниқ ва чинакам ажралмас нарса" мавжудлигини истисно етмайди ва шунинг учун ўзини "тушуниш ва ... тушунишга" мажбур қилади. унинг ички тенденциялари ва ўзига хослиги ».

Миллий характери ўрганишда қуйидаги фикрларни ёдда тутиш керак. Биринчидан, ҳар қандай миллий характер бир-бирига зиддир. Баркамол таълим сифатида у қарама-қарши жуфтликларни - яхшилик ва ёмонлик,

меҳнацеварлик ва дангасалик, еркинлик ва хизматкорликни севиш, камтарлик ва исён, қатъийлик ва раҳмдиллик ва бошқаларни бирлаштиради. Баъзи хусусиятларнинг изоляцияси, жуфтланган компонентни зарарсизлантириши мумкин бўлган бошқа таркибий қисмларнинг мавжудлигини умуман истисно етмайди. Одамлар психологиясининг салбий хусусиятларини очиш ва ижобий томонларини кучайтириш унинг енг муҳим ижтимоий ва психологик хусусиятларини очиб беришни англатади. Аммо уларнинг ҳеч бири ўзлари томонидан олинган, мутлақо ноёбдир. Миллатнинг психологик хусусиятларининг тузилиши, элементлар ўртасидаги муносабатлар табиати ўзига хосдир. Ушбу тузилмани ташкил етувчи барча элементлар нафақат бу халққа, балки бошқаларга ҳам хос бўлган умумийдир. Аммо баъзи хусусиятлар, хусусиятлар, фазилатларнинг устуворлиги ва уларнинг зўравонлик даражаси жуда кенг доирада ўзгариши мумкин. Шунинг учун, биз ҳукмронлик ҳақида гапирамиз, лекин баъзи хусусиятларнинг ажралмас ҳукмронлиги ҳақида емас. Халқнинг психологик таркибини таҳлил қилишда миллатнинг асосий психологик хусусиятлари, доминант хусусиятлари, яъни. миллат ичидаги енг кўп сонли гуруҳларга хос бўлган миллат ичидаги руҳий хусусиятларнинг бир хиллиги (бир хиллиги) ёки бир хиллиги (бир хиллиги) даражаси. Халқнинг ақлий таркиби нисбатан барқарор ва вақтинчалик хусусиятларни ўз ичига олади ва сиёсий вазият уларнинг намоён бўлиш даражасини кучайтириши ёки аксинча, заифлаштириши мумкин. Миллий характер доирасида қатламлар, гуруҳлар, қатламлар, минтақавий ва профессионал шаклланишларнинг руҳий хусусиятларининг ўзига хос хусусияти ҳақида ҳам гапириш мумкин. Ушбу ёндашув таҳлилни мураккаблаштиради, аммо уни объектив қилади.

Иккинчидан, баъзи маданий анъаналар ҳукмронлигида фақат миллий характернинг сабабини излаш ва «айбини» кўриш бепарволикдир. Тарих уни айлантиради, маълум бир биогенетик мойиллик, географик омиллар, ижтимоий тизимнинг табиати, шахсларнинг одатига, одатларига, одоб-ахлоқига, фикрлаш тарзига, хатти-ҳаракатларига таъсир қилади. Турли

миллатлар вакилларининг ва умуман бутун миллатнинг ақлий жараёнлари таркибидаги табиий, генетик жиҳатдан аниқланган фарқлар мавжудлигини рад етмасдан, биз мойиллик, қизиқиш, қадрият йўналишлари, тафаккур ва хатти-ҳаракатларнинг стереотипларини шакллантиришда ижтимоий ва маданий омилларнинг аҳамияти кам эмаслигини таъкидлаймиз. Бу ёки бошқа хусусиятлар сиёсий тизим, бошқа одамлар билан ўзаро муносабатлар жараёнида ассимиляция қилинади ва ривожланади. Шундай қилиб, миллий характер, тарихий ва маданий қатламларнинг устма-уст тушиш маҳсули сифатида, ўтмиш таъсирида кўпроқ даражада шаклланади. Бу одамларнинг хулқ-атвориغا ва билвосита тизимга тўғридан-тўғри таъсир қилади, унинг ўзгариши йўналишини, моҳиятини, тезлигини белгилайди. Инқирознинг танқидий даврларида миллий характер асосан миллат хулқ-атворининг услубини белгилайди.

Инсон ўз ҳаётини гендер хусусият билан бошлайди. Бинобарин, чақалоқ дунёга келганда, у қиз бўлса пушти рангли, ўғил бўлса кўк рангли кийимлар ва йўртаклар билан қарши олинади. Туғруқхонага чақалоқни кўргани келганлар гендер хусусиятни аниқлаш учун унинг ўғил ёки қиз эканлигини сўрашади. Бироқ гендер биологик жинс ёки жинсий хусусият эмас. Мазкур фарқ бизнинг биологик жинс ҳақидаги қарашларимизнинг гендер хусусиятга қай даражада таъсир кўрсатишини тушунишда жуда муҳим саналади¹.

Гендер – соціо-маданий категория бўлиб, жинслар ролини анъанавий ўрганишни назарда тутмайди. Гендер – ижтимоий ва психологик жараёнларнинг йирик мажмуи, шунингдек, жамиятда вужудга келадиган ва миллий лисоний шахснинг ахлоқига таъсир кўрсатадиган маданий кўрсатмалар, қоидалардир.

Гендер хусусият деганда, маскулинизм ва феминизм маданий тушунчалари ҳамда аёллик ёки еркакликнинг ўзига хос хусусиятлари тушунилади.

Шарқий славян тилларида, хусусан, немис, франсуз ва бошқа тилларда инглиз тилидан фарқли ўлароқ, “сех” (биологик жинс) ва “гендер” (жинснинг

социо-маданий категория сифатида тушунилиши) тушунчалари фаркланилмайди. Бирок жинсга фақат биологик ходиса сифатида ёндашиш мазкур категориал тушунчани торайтириб, юзакилаштириб қўяди, чунки маскулинизм (жасорат) ва феминизм (назокат) бир томондан психиканинг филогенетик боғланган хусусияти бўлса, иккинчи томондан онтогенезда тўпланадиган социо-маданий ҳосиладир. Замонавий социологлар ва файласуфлар “жинс” ва “гендер” тушунчаларини қарама-қарши қўйишади.

Жамиятда аёл ёки еркаклик ўрнига ега бўлиш сезиларли даражада маданий тушунчаларга боғлиқ бўлади. Масалан, айрим фаолиятлар кўпроқ еркакларга ёки кўпроқ аёлларга хослиги билан характерланади. Шундай қилиб, инсонларнинг ов қилиши ёки бичиш-тикиш билан шуғулланиши, жанг қилиши ёки шеър ўқиши бошқаларнинг улар ҳақида билдирган фикрларидан ўзгариши мумкин. Кишиларнинг телекўрсатувлар, телесериаллар, футбол ўйинлари ва ҳ.к. томоша қилиши уларнинг бошқалар билан гендерлашган контекстларда мулоқотга киришувига таъсир кўрсатади

Гендер кўп қиррали тармоқ бўлгани учун у нафақат файласуф ва социологларнинг, балки тилшуносларнинг ҳам еътиборини тортган. Тилшуносликда гендер элементларига еътибор доим ҳам мавжуд бўлган. Еркак ва аёл нутқининг муайян фарқларга ега еканлиги яққол кўриниб туриши дунёнинг барча тиллари учун хосдир. Айрим тилларда бу омил очик намоён бўлса, бошқа тилларда унинг лингвистик асосларини кўрсатиб бериш осон емас².

1960-йилларнинг ўрталарига келиб тилшуносликда гендер масаласига бўлган қизиқиш уч йўналишдаги тадқиқотларда ўз аксини топди:

- 1) еркак ва аёл нутқининг ижтимоий табиати;
- 2) нутқий мулоқотнинг ўзига хос хусусиятлари;
- 3) тафовутларнинг когнитив аспекти³.

Гендеролингвистика ўз тадқиқ йўналишида икки жиҳатга: муайян тилда еркаклар ва аёллар нутқининг тафовутлари ҳамда муайян тил тизимида

еркаклик ва аёллик белгилари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи тил бирликлари тадқиқига еътибор қаратади.

Гендер масаласи тилшуносликнинг социолингвистика йўналишида кенг миқёсда ўрганила бошланди. Социолингвистика доирасида амалга оширилган тадқиқотларда еркак ва аёлларнинг нутқидаги акцент, урғу, оҳанг, хос сўзлар ва сўзлашув шакллари ўрганилди. Жумладан, У. Лабов, ўзининг “Нью-Ёркда инглиз тилининг ижтимоий стратификацияси” (1966) номли асарида еркаклар ва аёллар нутқидаги тафовутларни кўрсатиб беришга уринди. Л. Милрой Белфастда амалга оширган тадқиқотида (1980) ишчилар синфини уч гуруҳга ажратади. Л. Милрой мазкур гуруҳлардаги аёллар нутқининг еркакларникидан қайси жиҳатлари билан фарқ қилишига еътибор қаратади ва аёллар нутқида еркакларникига қараганда маҳаллий шеваларнинг кам қўлланилганини таъкидлайди.

Феминизм билан бир пайтда вужудга келган “зўравонлик” назариясида асосий еътибор тилдан фойдаланишда еркак ва аёллар ўртасидаги тафовутларга қаратилди ва мазкур тафовутлар жамиятдаги ҳукмронлик муносабатлари билан боғланди. Жамиятдаги ҳукмронлик муносабатларига кўра, еркакларнинг тили меъёр сифатида қабул қилиниши, аёлларнинг еса бу тилда гапиришга мажбурланиши турли баҳсларни келтириб чиқарди.

Америкалик тадқиқотчи Р.Лакоффнинг 1972-йилда чоп етган “Лангуаге анд тхе Воменъс Плассе” (“Тил ва аёлнинг мақоми”) номли мақоласи (кейинроқ 1975-йилда шу ном билан нашр қилинган асари) қайд етилган баҳс-мунозараларга чек қўйди. Р. Лакофф ушбу асарида аёлларнинг еркаклар қўллайдиган тилдан бутунлай фарқ қиладиган “аёл тили”ни қўллашларига алоҳида урғу берди. Р. Лакоффга кўра, мазкур “аёл тили” ўзига хос қатор хусусиятларга ега бўлиб, у еркаклар тилидан қуйидаги жиҳатларига кўра фарқ қилади:

1) еркаклар ишлатмайдиган сўзларни (маuve “қизғиш бинафшаранг”) ишлатадилар;

2) “курук” баҳоловчи сифатлардан (sweet, дивине, суге) кўпрок ойдаланадилар;

3) еркаклар ишлатадиган тасдиқ шакли ўрнида сўрок шакллари (шунингдек, таг квестсионс) қўллайдилар;

4) назокат шакллари кўп ишлатишади;

5) кўпинча қатъияцизликни ифодаловчи шакллардан (well, ёу know, И гуесс, И вондер, И тхинк) фойдаланадилар;

6) Ундалмаларни (со нисе, верй нисе) кўп ишлатишади;

7) ўта тўғри грамматикадан фойдаланадилар¹.

Р. Лакоффнинг тадқиқоти айрим доираларда қўллаб-қувватлангани ҳолда, баъзи доираларда аёвсиз танқид остига олинди ва бу танқидлар ҳали ҳам давом етмоқда. Жумладан, 1974-йилда W. ЎБарр ва Б. Аткинслар Шимолий Каролинадаги Олий маҳкамада 150 соат давом етган суд жараёнида еркаклар ва аёлларнинг нутқини кузатиб, Р. Лакофф “аёл тили” ўрнига “заифлик тили”дан гапириши лозим, деган хулосага келишд

3. Мавзу. Кодлар аралашуви ҳамда интерференция масалалари.

Ўрганилаётган тилни ўқитишда турли маданият вакиллари

мулоқотидаги қийинчиликлар.

Кодлар аралашуви (ёки бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтиш) инглизча соде михинг (ёки соде-свитчинг) термининг таржимаси бўлиб, у XX асрнинг 70-йилларида инглиз тилшунослигида пайдо бўлган¹. Бирок мазкур термин истеъмомга кирмасидан олдин бу ҳодисага Р.Якобсон еътибор қаратган: “Ҳар қандай умумий код кўп шаклли бўлиб, у хабарнинг вазифаси, адресат ва суҳбатдошлар орасидаги муносабатга кўра сўзловчи томонидан еркин танланадиган турли субкодларнинг ийерархик (поғонали) мажмуидир”². Кейинги йилларда кодлар аралашуви ҳодисаси турли жихатдан Ауер (1998), Мйерс-Скоттон (1993), Попласк (1980), МсСормиск

(2002), Маҳооттиан анд Санторини (1996), Рамптон (1995) каби олимлар томонидан атрофлича ўрганилган.

Ижтимоий-коммуникатив тизимни таркиб топтирувчи кодлар ва субкодлар вазифаларига кўра тақсимлангандир. Бу мазкур тил жамоасини ташкил етган худди ўша сўзлашувчилар контингентининг умумий мулоқот воситалар мажмуини мулоқот шароитидан келиб чиққан ҳолда қўллашини билдиради. Масалан, агар гап адабий тил субкодлари ҳақида кетадиган бўлса, унда адабий тил егалари илмий фаолиятда илмий услубдан, бошқарув органларининг ёзишмаларида, иш юритишда, юриспруденсияда, албатта, расмий услубдан, диний маросимларда еса диний-ташвиқот услубларидан фойдаланиши керак бўлади. Бошқача айтганда, сўзловчи мулоқот шароитидан келиб чиққан ҳолда, бир тил воситасидан бошқасига ўтади.

Бунга ўхшаш манзара икки ёки ундан ортиқ тил қўлланиладиган жамиятларда ҳам кузатилади. Икки ёки ундан ортиқ тилда сўзлашувчилар, одатда бу тилларни мулоқот шароитига кўра “тақсимлашади”: расмий шароитда ҳокимият вакиллари билан бир тилда, кундалик ҳаётда, уйда, кўшнилар ва бошқалар билан иккинчи тилда гаплашадилар. Мазкур ҳолатда ҳам бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтилади, фақат бу йерда биринчи мисолдагидек код тилнинг услублари сифатида емас, балки турли тиллар сифатида намоён бўлади.

Нутқий мулоқот чоғида сўзловчининг коммуникация шароитидан келиб чиққан ҳолда, бир тилдан (ёки тил вариантларидан, диалектдан, услубдан) бошқа бир тил кўринишига ўтиши кодлар аралашуви, яъни бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтиш дейилади.

Коммуникация шароитидаги қандай ўзгаришлар сўзловчининг бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтишга мажбур қилади? Масалан, адресатнинг алмашилиши, яъни сўзловчи мурожаат қилган кишининг ўзгариши кодларнинг аралашуви сабаб бўлиши мумкин. Агар адресат сўзлашувчи билган икки тилдан фақат бирини билса, шу пайтгача мулоқотда билингв (зуллисонайн) суҳбатдошлар бошқа тил ёки ҳар иккала тилни

қўллаган бўлишларига қарамай, мулоқот охирида адресатга таниш бўлган тилни қўллашга ўтилади. Масалан, мен (таъкид бизники – Ш.Усманова) Индиана университетида (АҚШда) ишлаган чоғимда вазиятга кўра, ўзбек, рус ва инглиз тилларидан фойдаланишимга тўғри келган. Ўзбеклар доирасида суҳбатлашганимда, табиийки, ўзбек тилидан фойдаланганман. Агар суҳбатимизга қозоқ ёки қирғиз келиб қўшилса, ўз-ўзидан рус тилини қўллашга ўтганмиз (қозоқ ёки қирғиз тилини бир ўзбек тушуниши мумкин, лекин ўзбекчани қозоқ, қирғиз ва ҳ.к. тил егалари тўлиқ тушунмайди). Ёки суҳбат рус тилида бораётган бир пайтда орага америкалик келиб қўшилса, унда инглиз тилини қўллашга тўғри келган. Мулоқотга киришувчилар сонининг ўзгариши ҳам кодларнинг кўчишини келтириб чиқаради. Бундай ҳолат икки билингвнинг суҳбатига фақат бир тилни биладиган учинчи киши келиб қўшилганда юз беради.

Сўзловчи ролининг ўзгариши ҳам кодлар аралашувини келтириб чиқарувчи омиллардан бири бўлиши мумкин. Масалан, Тошкентда яшовчи ота ёки она ролидаги хоразмлик сўзловчи оилада, ёхуд ҳамюртлари билан мулоқот чоғида хоразм шевасида гапиради, лекин у иш жойида, бошқарув органларига мурожаат қилганда, ҳатто, кундалик ҳаётда адабий тилнинг меъёрий шаклларида бирини қўллашга мажбур бўлади. Агар бундай код ўзгариши юз бермаса, уларни иш жойидаги ҳамкасблари ёки бошқарув органларининг вакиллари тушунишмайди ва улар ўзларининг мақсади (аризаси ёки шикоятини кўриб чиқиш)га ериша олмайди-лар, яъни коммуникатив муваффақияtsizликка учрайдилар.

Мулоқот мавзуси ҳам кодларнинг танланишига таъсир қилади. Масалан, бир тилшунос лингвистик фанлар доирасида маъруза қилганда ёки тилшунослар билан мунозара қилганда лингвистик терминлардан ташкил топган илмий услубдан фойдаланади. Лекин мавзу кундалик маиший ҳаётга ўтганда, бошқа субкод ўзгариши юз беради.

Инсоннинг кодларни алмаштириш қобилияти унинг тилни (ёки тил субкодларни) юқори даражада билишини, унинг муайян коммуникативлик ва

маданият даражасини кўрсатади. Кодларнинг аралашуви механизми кишилар орасидаги ўзаро тушуниш ва нутқий мулоқот жараёнининг қулайлигини таъминлайди. Аксинча, индивиднинг мулоқот шароитига кўра ўз нутқини тақсимлай олмаслиги аномалия сифатида қабул қилинишга ва коммуникатив тўқнашувларга олиб келиши мумкин. Хуллас, бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтиш деганда, сўзлашувчининг бир тилдан (ёки тил субкодларидан) бошқа бир тилга тўлиқ ўтиши тушунилади.

Икки тилни биладиган шахс (билингв)ларнинг нутқида у қўллайдиган тилларнинг ўзаро таъсири кузатилади. Бу ўзаро таъсир нутқда, тилда, шунингдек, ҳар қандай тил ости тизимларида: фонетикада, грамматикада, лексикада намоён бўлиши мумкин.

Интерференция кенг маънода икки тиллилик шароитида тил системаларининг ўзаро таъсирини; икки тилли шахслар нутқида у ёки бу тил меъёрининг бузилишини ифодалайди. Тор маънода икки тилли шахснинг оғзаки ва ёзма нутқида она тили таъсирида иккинчи тил меъёрларининг бузилишини англатади¹.

Умуман, икки тилни биладиган шахснинг бир тилининг иккинчи тилга кўрсатган ҳар қандай таъсири ва бу таъсирнинг натижаси интерференция дейилади. Одатда интерференция деганда, фақат назорат қилиб бўлмайдиган жараёнлар тушунилади, онгли равишдаги ўзлашмалар унга тааллуқли бўлмайди.

Интерференциянинг йўналишлари турлича бўлиши мумкин. Она тилининг иккинчи тилга интерференцияси кўпроқ кузатилади. Бироқ иккинчи тил асосий тилга айланганида у ҳам она тилига таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, ўзбек боласи руслар яшовчи ҳудудга кўчиб боради ва рус мактабида ўқий бошлайди. Аста-секин рус тили унинг она тилисига таъсир қила бошлайди ва у кўпроқ рус тилида гапира бошлайди. Масалан, унинг нутқида “Мам, ужин қиламизми?”, “Понеделник куни физкултура бор”. Ёки кўп йиллар давомида чет елда муҳожир бўлиб яшаган ўзбекларнинг нутқида ҳам

бу таъсирни кўриш мумкин. Масалан, “Ҳаммаси окей бўлади”, “О, йес! Зўр бўлди”.

Россиядаги бозорлардан биридаги савдогарлар нутқида “Такой прайс только за лейбл что ли?” тарзидаги инглизча лексик интерференсия асосида қурилган русча жумлани кузатиш мумкин. Мазкур матнда русча цена лексемасининг ўрнига инглизча присе сўзи индивидуал қўлланилган бўлиб, унда ёш (ёш-молодой), мавзу (тижорат), ҳолат (бозор) ва мақом (“челнок”) сингари ижтимоий омиллар иштирок етган.

Фонетик интерференсия икки тилли шахс нутқида алоқадаги тилларнинг фонетик тизимидаги ўзаро таъсир ҳодисаси бўлиб, талаффуздаги акцентда намоён бўлади. Масалан, корейсларнинг ўзбекча нутқида <р> ва <л> ундошларининг фарқланмаслиги (каравот → калавот, марта → малта), <з> ундошининг <ж> (Зухра → Жухра, зўр → жўр, зирак → жирак), <ф> ундошининг <п> деб талаффуз қилиниши (ҳафта → ҳапта, фасл → пасл) ёки русларнинг ўзбекча нутқида <қ> нинг <к> (қиз → киз, қара → кара), <ғ> нинг <г> (тоғ → тог, оғримоқ → огримоқ) деб талаффуз ҳ.к.

Грамматик интерференсия – икки тилли шахс нутқида она тили грамматик тузилишининг таъсири. Бу келишикларни қориштириш (уйга боради → уйда боради), феъл замонларини номувофиқ қўллаш (ертага келди), сон+от+-лар қолипни қўллаш (икки кишилар) ва ҳ.к.

Синтактик интерференсия – икки тилли шахс нутқида она тили синтаксиси таъсирида синтактик қоидаларининг бузилиши (Келди у бизникига кеча).

Лексик-семантик интерференсия – алоқадаги тилларнинг лексик-семантик даражадаги ўзаро таъсири, сўздаги маънолар фарқлилиги натижасида икки тилли шахс нутқида меъёрларнинг бузилиши; сўзларнинг боғланишидаги бузилиш; парафазия (нутқда бирон сўзни бошқа сўз ўрнида нотўғри қўллаш) ва ҳ.к. Масалан, дугонам уйланди; оғайним турмушга чиқди.

Хуллас, интерференсия индивидларга хос ҳодиса. Лекин оммавий икки тиллилик ҳолатларида бир турдаги интерференсион жараёнлар кўпчиликнинг

нутқини тавсифлаши ҳам мумкин. Масалан, собиқ Шўролар даврида рус тили оммавий равишда турли тил егаларининг нутқиға таъсир кўрсатган.

4.Мавзу. Маданиятлараро мулоқотда муҳим аҳамият касб этган маданиятга мослашиш

“Маданиятга мослашиш” тушунчаси илк бор XIX асрнинг охирида Америка антропологиясида Шимолий Америкалик ҳинду қабилаларидаги маданий ўзгариш жараёнлари билан боғлиқ тадқиқот (Ф.Боас, У.Холмс, У.Мак-Жи, Р.Лоуи)да илмий муомалага киритилган. Ушбу тушунча дастлаб тор манода қўлланилган ва оқ танли америкаликлар маданияти билан алоқа бўлиш натижасида ҳиндулар қабиласида юз берган ассимиляция (бир хил бўлиш, ўзлаштириш) жараёнларини ифодалаган.

1930-йилларга келиб Америка антропологиясида мазкур терминнинг қўлланилиши мустаҳкамланиб, маданиятга мослашиш жараёнлари эмпирик тадқиқотлар ва назарий таҳлилларнинг асосий мавзуларидан бирига айланади. М.Ҳерсковитс, М.Мид, Р.Редфиелд, М.Хантер, Л.Спаер ва Р.Линтон каби олимларнинг тадқиқотларида маданиятга мослашиш билан боғлиқ масалалар етакчи ўрин эгаллайди. Маданий антропологлар Р.Редфиелд, Р. Линтон ва М.Ҳерсковитслар маданиятга мослашишни, даставвал, турли маданиятларни намоён этувчи гуруҳларнинг узок давом этган алоқалари натижаси сифатида изоҳлашди¹. Мазкур жараёнлар ўз-ўзидан юз беради ва бунда маданиятлар аралашуви маданий ҳамда этник бир хиллик ҳолатига эришади, деб ҳисобланди. Табиийки, ривожланган маданиятга нисбатан ривожланиши паст бўлган маданият кўпроқ ўзгаришга учрайди. Маданиятга мослашиш натижаси ўзаро муносабатдаги гуруҳ азоларининг сонига боғланди. Айнан ана шу назария доирасида Америка “маданиятлар қозони” концепцияси вужудга келди. Мазкур концепцияга кўра, Америкага келган турли халқларнинг маданиятлари бу “қозон”да қайнаб, аралашади ва натижада янги умумий Америка маданияти шаклланади.

1950-йилларгача маданиятга мослашиш Ғарб тамаддунинг тасирида ананавий маданиятлар ўзгаришига оид тадқиқотлар билан чекланади. 1950-60-йиллардан бошлаб тадқиқотларнинг истиқболи сезиларли даражада кенгаяди: Ғарбга оид бўлмаган маданиятларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро тасири, шунингдек, алоҳида маданий ҳудудларга хос бўлган испанлашиш, японлашиш, хитойлашиш ва ҳ.к. жараёнларга бағишланган тадқиқотлар (Ж.Фостер, Ж.Фелан ва б.)нинг сони ортади; маданиятга мослашишнинг тадқиқот методлари мураккаб жамиятлардаги урбанизация (шаҳарлаштириш) жараёнларини ўрганишга татбиқ этилади (Р.Билз). Илгари асосий этибор “хукмрон” маданиятнинг “тобе| маданиятга тасирга қаратилган бўлса, эндиликда бунинг акси бўлган тасир тадқиқотларнинг долзарб масаласига айланди.

Маданиятга мослашиш масаласини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар, айниқса, XX асрнинг охирида гуркираб ривожланди. Буни сўнгги йилларда дунё аҳолиси орасида тобора кенг тарқалиб бораётган оммавий кўчишлар билан боғлаш мумкин. Айрим малумотларга кўра, бугун дунёда 100 миллиондан ортиқ аҳоли ўз мамлакатидан ташқарида яшайди.

Маданий алоқалар халқларнинг ўзаро мулоқотида муҳим аҳамият касб этади. Маданиятларнинг ўзаро тасирида улар бир-бирини тўлдириш билан бирга, мураккаб муносабатларга ҳам киришади. Ўзаро тасир жараёнида ҳар бир маданиятнинг ўзига хослиги намоён бўлади, ўзга маданиятнинг яхши, ижобий томонлари ўзлаштирилади. Мазкур маданият вакиллари ўзга маданият ўзлашмаларига боғлиқ бўлган ўзгаришларга мослашишга ва улардан ўз ҳаётларида фойдаланишга мажбур бўлишади.

Янги маданий шароитларга мослашиш зарурати билан муайян муддатга хорижга чиққан ва ўзга маданият билан муносабатга киришган ишбилармонлар, олимлар; чет элларда кўп йиллар яшаган талабалар; хорижий ширкат вакиллари; миссионерлар; давлат раҳбарлари, дипломатлар; бошқа давлатга доимий яшаш учун ихтиёрий ёки мажбурий равишда кўчиб келган муҳожирлар, қочоқлар ва ҳ.к. янги жамият ва маданиятга шунчаки мослашиши

эмас, балки унинг тўлақонли азоси бўлиши лозим. Одатда бошқа мамлакатга кўчишга ва у ердаги ҳаёт шароитига рухий жиҳатдан тайёр бўлмаган қочоқларга нисбатан кўчишни ихтиёр қилган муҳожирлар бунга яхши тайёрланган бўлади. Бундай мураккаб жараён оқибатида киши кўпроқ ёки озроқ даражада янги маданий муҳитга мослашишга эришади. Буларнинг барчаси маданиятга мослашиш жараёни ҳисобланади¹ Сепарация – ўз маданиятининг хусусиятларини сақлагани ҳолда, ўзга маданиятни рад этиши. Бундай ҳолатларда ҳукмрон бўлмаган гуруҳларнинг вакиллари ҳукмрон маданиятдан у ёки бу даржада узоқроқ туришни мақул кўришади.

Маргинализация – бир тарафдан ўз маданияти хусусиятларини йўқотиш ва бошқа тарафдан кўпчилик, яни ўзга маданият хусусиятларининг мавжуд эмаслигини англаатади. Бундай вазият ўзига хос хусусиятларни сақлаб қолиш имконияти бўлмаган (одатда қандайдир ташқи тасирлар сабабли) ва янги хусусиятларни ўзлаштиришга қизиқишнинг йўқлиги туфайли юзага чиқади.

Интеграция – ҳам эски, ҳам янги маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларини намоён этади.

Олимлар яқин кунларгача маданиятга мослашишнинг энг яхши стратегияси ҳоким маданият билан тўлиқ мослашадиган ассимиляция, деб ҳисоблашган. Ҳозирги кунда маданиятга мослашишнинг мақсади бимаданиятли ёки мултимаданиятли шахсни шакллантирувчи маданиятлар интеграциясига эришиш саналади.

Илгари интеграллашаётган гуруҳларнинг этник хусусиятларини сақлаши маданиятга мослашишнинг мураккаб жараёни сифатида баҳоланган бўлса, бугунги кунда у қийин жараённи юмшатадиган ижобий ҳодиса сифатида баҳоланмоқда. Бу айниқса, қочоқ муҳожирлар учун муҳим аҳамият касб этади.

Одатда ҳоким бўлмаган гуруҳ аъзолари маданиятга мослашиш стратегиясини танлашда эркин ҳисобланади. Бироқ ҳар доим ҳам бундай бўлавермайди. Ҳоким маданият вакиллари уларни маданиятга мослашишнинг муайян шаклини танлашини чеклаши ёки мажбурлаши мумкин. Демак, ҳоким бўлмаган гуруҳларнинг танлови сепарация бўлиши мумкин. Бироқ сепарация

мажбуруй характер касб этган бўлса, яъни ҳукмронлик қилаётган кўпчиликнинг камситиши натижасида юзага чиққан бўлса, у сегрегацияга айланади. Агар ҳоким бўлмаган гуруҳ ассимиляцияни танлаган бўлса, бундай ҳолатда улар маданиятларни “эритадиган қозон” ғоясини қабул қилишга тайёр бўлади. Агарда уларни бунга мажбур қилишган бўлса, у ҳолда “қозон” “босим ўтказадиган исканжа”га айланади. Жуда кам ҳолатларда озчилик гуруҳи маргинализацияни танлайди. Кўпинча ассимиляция сегрегация билан бирга зўравонлик билан амалга оширилганда кишилар маргинал стратегияни танлашга мажбур бўлишади1..

Интеграция озчилик томонидан ҳам, кўпчилик томонидан ҳам фақат ихтиёрий равишда бўлиши мумкин. Бинобарин, мазкур гуруҳларнинг бир-бирига мослашувини, ҳар қайси гуруҳ ҳуқуқларини ўзаро тан олинишини ва фарқли маданиятга эга бўлган турли халқлар манфаатини кўзда тутати.

Маданий мослашиш натижалари. Маданий мослашишнинг муҳим натижаси ва мақсади ўзга маданият ҳаётига узоқ муддатли мослашиш ҳисобланади. У ўраб олган муҳит талабларига жавоб берадиган индивидлар ёки гуруҳлар онгидаги барқарор ўзгаришлар билан характерланади.

Маданиятга мослашиш коммуникация сифатида. Маданиятга мослашишнинг асосида коммуникатив жараён ётади. Худди шунга ўхшаш маҳаллий аҳоли ҳам бир-бири билан ўзаро муносабатлар орқали ўзининг маданий хусусиятларини эгаллаб боради, ўз навбатида бошқа жойдан келганлар ҳам янги маданий шароитлар билан танишади ва мулоқот орқали янги малакаларга эга бўлишади. Шунинг учун маданиятга мослашиш жараёнига янги маданиятда коммуникатив қобилиятларни эгаллаш сифатида қараш мумкин. Кишилар мунтазам мулоқот орқали янги шароит учун керакли бўлган нарсаларни ўзлаштириб борадилар.

Мулоқот кишининг ўраб олган атроф-муҳит билан ўзаро муносабати кўрсатади. Зеро, бу жараёнда фаол қатнашишга интилаётган ҳар бир индивидга ўзига хос очиқ тизим сифатида қараш мумкин. Мазкур ўзаро муносабатлар бир-бири билан чамбарчас боғланган икки жараён – шахсий ва

ижтимоий мулоқотдан таркиб топади. Бу мулоқот чоғида хабарларни қабул қилиш, қайта ишлашнинг юз бериши, инсонни ўраб олган объектлар ва кишиларга қаратилган ҳаракатларининг амалга ошиши билан боғлиқ бўлади. Мазкур жараёнда шахс қабул қилинган хабардан фойдаланган ҳолда, уни ўраб олган муҳитга мослашади

5.Мавзу. Маданиятлараро тўсиқлар ва тўқнашувлар, маданий ва лисоний шок ҳодисалар

Маданиятлараро алоқалар ҳамкорларнинг дунёқараши, одоб-ахлоқ меъёрлари, кадриятлари ва ҳ.к.нинг мос келмаслиги каби кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради.

Турли маданият вакиллари билан мулоқот жараёнида юзага чиқадиган ва ўзаро муносабатлар самарадорлигини пасайтирадиган қийинчиликлар ва мураккабликлар тўсиқлар, деб номланади. Маданиятлараро ўзаро муносабатлар жараёнида юзага чиқадиган коммуникатив тўсиқларни анъанавий тарзда қуйидаги турларга ажратилади¹:

Маданиятлараро мулоқотдаги лисоний тўсиқлар. Турли маданият вакиллари ижтимоий борлиқни тил конструкциялари, коммуникациянинг оғзаки ва ёзма шаклларида ўз аксини топган рамзий тизимлар воситасида қабул қилишнинг турфа моделларидан фойдаланадилар.

Маданиятлараро мулоқот муҳотида лисоний салоҳият ҳамкорлар орасида алоқа воситаси сифатида фойдаланиладиган тил қоидаларининг мавҳум тизими сифатида намоён бўлади. Лисоний салоҳият мулоқот жараёнидаги зарурий шартлардан бири ҳисобланишига қарамай, у ўзаро таъсир самарадорлиги учун етарли бўлмайди. Бинобарин, ҳамкорлар коммуникатив салоҳиятга эга бўлиши – аниқ ижтимоий вазиятларда қўлланиладиган қоидаларни билиши, шунингдек, когнитив салоҳиятга – мулоқот тилида сўз ясаш ва фикрларни жамлаш (нутқ ҳосил қилиш) малакасига ҳам эга бўлиши

лозим. Турли маданият соҳиблари билан мулоқот чоғида кўпинча лисоний характердаги муаммолар биринчи планга чиқади.

Стефания исмли талаба Испанияда ўқиятгон пайтда юз берган вазиятни тасвирлаб беради. У мезбон оиладаги опалари билан бирга ёпиқ ховузга боради. Аризонадан келган Стефания бундай совуқ сувда чўмилишга одатланмаган эди. Шунинг учун у куёшда тобланиш учун ташқарига чиқади. Унинг “опалари” ундан нега улар билан чўмилмаганини сўрашади. Стефания шундай тушунтиради¹:

Кишилар тилни яхши билмаган ҳолатларда уларнинг тўқнашувлари бартараф этиши жуда қийин кечади. Бундай вазиятларда сукут ҳам яхши натижа бериши мумкин. .

Новербал мулоқотдаги тўсиқлар. Маданиятлараро мулоқот жараёнида новербал муомала муҳим ўрин тутди. Бикор мазкур мулоқотда қўлланилган рамзлар ўзаро алоқа иштирокчилари учун турли маъно касб этиши мумкин. Бундай номувофиқлик ўзаро алоқа самарадорлигига таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, аксарият маданият вакиллари бировни чқириш учун қўлини олдинга узатиб, кафтини юқорига қаратиб тўртта бармоқ ёки кўрсаткич бармоқ билан “бу ерга кел” деб ишора қиладилар. Узок Шарқ маданияти мазкур қўл ҳаракати итларни чақириш учун қўлланилади. Кишиларга нисбатан эса қўлини олдинга узатиб, кафтини пастга қаратиб тўртта бармоқни силкитиш ҳаракатидан фойдаланилади.

Турфа маданият вакилларининг новербал муомаласидаги сезиларли даражадаги фарқлар маданиятлараро ўзаро муносабатларда ҳар доим ҳам жиддий тўсиқ сифатида қабул қилинмайди. Кўпинча номувофиқлик, дастлаб кишиларнинг ажабланиши ва безовталанишига сабаб бўлади, уларга ғайриоддий ва ғалати бўлиб туюлади. Бироқ маълум вақтдан сўнг ноодатий вазиятга кўникилади ва ҳамкордан ўзлаштирилган рамзлардан фойдаланишга киришилади.

Стереотиплар маданиятлараро мулоқотдаги тўсиқ сифатида. Турли маданият вакилларининг ўзига хос миллий ва этник тафаккури кўпинча

маданиятлараро ўзаро муносабатларда тўсиқ сифатида намоён бўлади. Бу ўринда онгнинг қуйидаги жиҳатлари алоҳида қизиқишни юзага чиқаради:

- этносентризмга бўлган мойиллик – ўзга маданият соҳибини ўз маданияти стандартларидан келиб чиққан ҳолда салбий баҳолаш;

- ўз маданияти ва бошқа маданият вакилларининг этник онгидаги юзаки образларнинг шаклланиши, яъни стереотиплашиши;

- маданиятлараро алоқалар жараёнига ёлғон тасаввурлар, шу жумладан, ўтмишдаги салбий тажрибаларни ва ҳ.к. дахлдор қилиш.

Мазкур ҳодисалар маданиятлараро ўзаро муносабатлар жараёнининг ҳамкорлар шахси ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмаган дастлабки босқичларда кучли тўсиқлар сифатида кўзга ташланди.

Қадрият фарқлари маданиятлараро мулоқотдаги тўсиқ сифатида. Маданиятлараро ўзаро алоқалар қатнашчиларининг қадриятларга бўлган турли муносабатлари қадриятлар тизимидаги фарқларга боғлиқ бўлиб, у ўзаро мулоқот самарадорлигига таъсир кўрсатиши мумкин. Турли маданият вакиллари томонидан қўлланиладиган когнитив тузилмалардаги фарқлар ўзаро мулоқот самарадорлигини пасайтирувчи асосий тўсиқ ҳисобланади. Дунёни қабул қилиш моделларидаги энг катта фарқлар ўзга дунёқараш ва тасаввурлар билан тўқнашганда юзага чиқади.

Ҳозирги кунда маданиятлараро тўқнашувларни тушуниш ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, тўқнашувлар муқаррар ва улардан қочишнинг имкони йўқ. Тўқнашувлар дунёнинг ҳамма жойида, ҳар доим ва турли даражаларда юз беради¹.

Тўқнашувларнинг юзага келиши турли сабаблар билан изоҳланади. Хусусан, “кишилар орасидаги душманлик ва нотўғри тушунчага эга бўлиш инсоннинг табиати ва қонида бўлган азалий хусусият”, деган қарашлар ҳам мавжуд. Тадқиқотлар ушбу гипотезани рад этади ва хорижликларга душманлик ҳам, бирон бир халққа қарши бўлган нотўғри тушунча ҳам барчага тааллуқли эмаслигини исботлайди. Тўқнашувлар ижтимоий характер

сабаблари таъсирида юзага чиқади. Мазкур хулоса халқаро характерга эга бўлган тўқнашувларга ҳам тааллуқлидир.

Маданиятлараро тўқнашувлар (умуман тўқнашувлар) юзага келиш сабабларининг кўлами ниҳоятда кенг: тўқнашув асосида нафақат тил билимининг етарли эмаслиги ҳамда суҳбатдошини тушунмаслик, балки коммуникация қатнашчиларининг ўзи ҳам аниқ англаб етмаган чуқурроқ сабаблар ётади.

Тўқнашувларга коммуникация жараёнининг фақат бузилиш, салбий томони сифатида қараш мумкин эмас. Бинобарин, улар ўзига хос ижобий томонга эга бўлишини ҳам унутмаслик лозим. Ижобий тўқнашув назариясига кўра, тўқнашувлар кундалик ҳаётнинг ажралмас қисми сифатида тушунилади ва уларнинг, албатта, бузғунчи характер касб этиши шарт эмас² Тўқнашувлар шахслараро, ижтимоий, миллий ҳамда халқаро миқёсда бўлиши мумкин. Шахслараро тўқнашувлар дўстлар ёки севишганлар, оила аъзолари ёки ҳамкасблар ўртасидаги ўзаро муносабатларида юз бериши мумкин. Масалан, кимдир яқин дўстига нисбатан бўлган романтик севгисига севги билан жавоб ололмапти. Бу ҳолатда томонларнинг ҳис-туйғуларидаги фарқ, номуносиблик тўқнашувга сабаб бўлади. Шахслараро тўқнашувларга ўжарлик, қайсарлик, шахсий эҳтиёжлар, мослашишга тайёргарлик даражасининг паст бўлиши, ғазабланиш, гапга кўнмаслик, мансабпарастлик, кучли ишончсизлик ва ҳ.к. сабаб бўлиши мумкин. Тўқнашувларнинг мазкур сабаблари шахсларнинг ўзига хос феъл-атворида боғлиқ бўлади.

Ижтимоий тўқнашувларга кучли рақобат, қобилиятларни етарли даражада тан олинмаслиги, муросасозликнинг етишмаслиги, мақсадларнинг зидлиги ва ўзаро манфаатларнинг мос келмаслиги сабаб бўлиши мумкин. Масалан, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш саноатни ривожлантиришга нисбатан муҳимроқ деган қарашлардаги маданий фарқлар атроф-муҳитни муҳофаза қилувчилар билан бизнес манфаатдорлари орасидаги низоларни келтириб чиқариши мумкин.

Тўқнашувларнинг биринчи навбатда бир-бирига ўзаро боғлиқ алоқада бўлган кишилар ўртасида юзага келади. Мазкур муносабатлар қанчалик яқин бўлса, тўқнашувларнинг юзага чиқиш эҳтимоли шунчалик муқаррар бўлади. Зеро, бошқа киши билан алоқа даражасининг яқинлиги у билан боғлиқ муносабатларда тўқнашувли вазиятларнинг содир бўлиш имкониятини юксалтиради. Бу ҳам расмий, ҳам норасмий муносабатларга тегишлидир¹.

Халқаро миқёсдаги тўқнашувларга нафақат маданий фарқлар, балки ҳокимият ёки мақом, ижтимоий табақаланиш масалалари ҳамда авлодлар орасидаги тўқнашувлар сабаб бўлиши мумкин.

Халқаро миқёсдаги тўқнашувларга мисол тариқасида Нигериядаги мусулмонлар ва насронийлар ўртасида мунтазам давом этаётган курашни келтириш мумкин. 2004-йилнинг феврал тонгида Елва шаҳарчасидаги черковда ибодат қилаётган 70га яқин киши кўшни масжиднинг радиокарнайдан “Оллоҳу Акбар, ҳамма жиҳодга!” деган даъватни ва ўқ овозларини эшитади. Ибодат қилаётганлар дарҳол ташқарига қочиб чиқишади ва ҳарбий кийимдаги кишиларни кўрадилар. Ҳарбий кийимдаги кишилар ибодат қилаётганларга ҳеч қандай хавф-хатар таҳдид солмаётганини айтиб, уларни черковга қайтариб киритиб юборишади. Кейин ҳарбий кийимдаги кишилар (ҳукумат ҳарбийлари бўлмаган) черковни ўққа тутишади ва қочишга уринганларнинг барчасини ўлдиришади.

Умуман, маданиятлараро тўқнашувларни тушуниш маданият ва тўқнашувнинг ўзаро алоқада бўлгани учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Яъни маданий фарқлар тўқнашувларни келтириб чиқарар экан, кишилар бу тўқнашувларни бартараф этиш йўлларини билишлари лозим

V. ГЛОССАРИЙ

АССИМИЛЯЦИЯ – маданиятга мослашишнинг варианты бўлиб, бунда киши ўз маданиятининг қадрият ва меъёрларидан воз кечиб, ўзга маданиятнинг қадрият ва меъёрларини тўлалигича қабул қилади.

АУДИТОРИЯ – ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлашига кўра ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг психофизиологик хусусиятлари жиҳатидан фарқланиш.

БИХЕВИОРИЗМ (ингл. беҳавиор – феъл-атвор) назарияси XX асрнинг бошларида АҚШда вужудга келди. Мазкур назарияга кўра, психологиянинг предмети тафаккур эмас, балки инсоннинг феъл-атворидир. Чунки, бихевиористларнинг наздида тафаккурни бевосита кузатиб ёки ўлчаб бўлмайди. Бихевиоризм психикага кишининг ҳаёти ва фаолияти контекстини киритади ва уни ташқи таъсирлар ҳамда организмнинг физиологик хусусиятлари билан боғлайди. Бихевиоризм нуқтайи назарича, маҳлуққа (бу одам ёки жонивор бўлиши мумкин ва ҳ.к.) таъсир қиладиган қандайдир стимул (С) ва ушбу стимулга қандайдир реакция (Р) бор (С -> Р).

ДИСКУРС – (франсуз тилидан “диссоурс”) матннинг оғзаки сўзлашув шакли, диалог, бир-бирига маъно жиҳатидан боғланган мулоҳазалар йиғиндиси, нутқий асар. Дискурс шахснинг руҳий ҳолати, ички кечинмалари, тафаккур малакаси каби руҳийидрокий хусусиятлар билан узвий алоқадор бўлади. Шу билан бирга, шахснинг муайян ижтимоий гуруҳга мансублиги, ижтимоий мавқеи, саводхонлик, тафаккур, маданият даражаси ва ҳ.к. дискурснинг тузилишига катта таъсир кўрсатади.

ЭТНИК ГУРУҲЛАРАРО КОММУНИКАЦИЯ – турли халқ (этник гуруҳлар) вакиллари ўртасидаги мулоқот. Кўпинча жамият ўзининг фарқли субмаданиятини яратадиган сон жиҳатидан турлича бўлган этник гуруҳлардан таркиб топади. Этник гуруҳлар ўз субмаданиятларини авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдиради. Бу эса мазкур субмаданиятнинг ҳукмрон маданият ичида ўзлигини сақлаб қолишини таъминлайди.

ЭВФЕМИЗМ (юн. – “яхши” ва “нутқ”, “сўзлашув”дан келиб чиққан бўлиб, сўзма-сўз таржима қилганда “яхши аломатли сўз” маъносини ифодалайди. Эвфемизм – нарса-ходисанинг анча юмшоқ шаклдаги ифодаси; кўпол беадаб сўз, ибора ва табу ўрнида кўпол бўтмайдиган сўз (ибора)ни қўллаш. Масалан, иккиқат, бўғоз сўзлари ўрнида хомиладор, оғир оёкли сўзларини қўллаш. Ёки чаён сўзи табуга учраган, қўлланиши ман қилинган бўлиб, унинг маъноси эшак сўзида ифода топган.

ФУНКЦИОНАЛ ЁНДАШУВ – шахс ва коммуникатсияни ўрганишдаги назариялардан бири. Бу йўндашувга кўра, шахсни бир томондан ўзлик, иккинчи томондан жамоа аъзолиги яратади. Ўзлик бир қанча шахслардан таркиб топади ва бу шахслар тушунчаси маданият билан боғлиқ бўлади. Халқнинг маданиятини турли методлар ёрдамида тасвирлаш мумкин. Шунингдек, маданиятдаги ҳар қандай ўзгаришни ҳам тасвирлаш ва ўлчаш мумкин. Маданият инсоннинг феъл-атвори ва муомаласини белгилайди. Шунинг учун уларни ҳам тасвирлаш ва олдиндан айтиш мумкин бўлади.

ГЕНДЕР – сотсио-маданий категория бўлиб, жинслар ролини анъанавий ўрганишни назарда тутмайди. Гендер – ижтимоий ва психологик жараёнларнинг йирик 119 мажмуи, шунингдек, жамиятда вужудга келадиган ва миллий лисоний шахснинг ахлоқига таъсир кўрсатадиган маданий кўрсатмалар, қоидалардир.

ГЕНДЕР ХУСУСИЯТ – маскулинизм ва феминизм маданий тушунчалари ҳамда аёллик ёки эркакликнинг ўзига хос хусусиятлари.

ГУРУҲЛАРАРО КОММУНИКАЦИЯ – муайян гуруҳ ичидаги ёки гуруҳлараро мулоқот. Шунингдек, “мулоқотчи ва гуруҳ” кўринишида, масалан, сиёсат арбоби билан суҳбат бўлиши мумкин.

ҲОКИМИЯТ МАСОФАСИ – маданият ўлчовларидан бири. Бу ўлчовга кўра, жамиятлар ҳокимият масофа даражаси юқори ва ҳокимият масофа даражаси паст турларга ажратилади. Ҳокимият масофа даражаси юқори бўлган жамиятларда иерархия (поғона) меъёрий ходиса ҳисобланади. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси жамиятда, оилада ва касбий фаолиятда маълум

мавқега эга бўлади. Ҳокимият масофа даражаси паст бўлган мамлакатлар сифатида Англия, АҚШ ва Скандинавия давлатларини кўрсатиш мумкин. Япония, Корея, жумладан, Ўзбекистон ҳам хизмат иерархияси ва катта ёшлиларнинг обрўси юқори кўрсаткич ҳисобланадиган давлатлар қаторига киради.

ҲУДУДИЙ ХАРАКТЕР – шахснинг муайян географик ҳудудга хос бўлган хусусиятлари. Дунёнинг турли ҳудудларида алоҳида, ўзига хос муҳим маданий хусусиятлар мавжуд. Шимолий Шотландиядаги тоғлик ҳудуди Шотландиянинг пасттекисликларидан мутлақо фарқ қилади ва тоғликлар жуда кучли ҳудудий характери билан ажралиб туради. Ҳудудий характер кундалик-маданий турмушдаги бир-биридан фарқ қиладиган миллий таомлар, кийим-кечаклар, хулқ-атвор ва тилнинг ўзига хос хусусиятларини намоён этади.

ҲУДУДЛАРАРО КОММУНИКАЦИЯ – турли вилоятларда яшовчилар орасида юзага келади. Бинобарин, муайян вазиятда турли вилоят вакилларининг феъл-атворидаги фарқлар кўзга ташланади. Масалан, тошкентликлар ва водийликлар мулоқот чоғида ўзига хос қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Жумладан, Тошкентда ўзидан кичикларни сенсираб гапириш (бу тошкентликлар учун самимийлик белгиси, водийликлар учун кўполлик белгисини ифодалайди), водийнинг аксарият ҳудудларида ўзидан кичикларни сизлаб гапириш одатий ҳол саналади. **ИЖТИМОИЙ-КОММУНИКАТИВ ТИЗИМ** – муайян лисоний ҳамжамиятда қўлланиладиган, функционал жиҳатдан бир-бирини тўлдирадиган, ўзаро алоқада бўлган кодлар ёки субкодлар мажмуи.

ИНТЕГРАЦИЯ – ҳам эски, ҳам янги маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларини намоён этади.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ – кенг маънода икки тиллилик шароитида тил системаларининг ўзаро таъсирини; икки тилли шахслар нутқида у ёки бу тил меъёрининг бузилишини ифодалайди. Тор маънода икки тилли шахснинг оғзаки ва ёзма нутқида она тили таъсирида иккинчи тил меъёрларининг бузилишини англатади. Умуман, икки тилни биладиган шахснинг бир

тилининг иккинчи тилга кўрсатган ҳар қандай таъсири ва бу таъсирнинг натижаси интерференция дейилади.

ИЗОҲЛОВЧИ ЁНДАШУВ – шахснинг динамик табиати, унинг бошқа кишилар билан хабар алмашиши, муҳокама қилиши, мулоқот қилиши орқали шаклланишига асосланади Бу кишининг ўз шахси ҳақидаги тасаввурларининг оддий эмаслигини билдиради. Изоҳловчи ёндашувнинг мақсади инсон феъл-атворини олдиндан айтиб бериш эмас, балки уни тушуниш ва тасвирлашдан иборат. Тушуниш – индивидларнинг ўзларини тавсифлаш жараёни бўлса, тасвирлаш – бошқалар томонидан шахсга бериладиган тавсиф жараёнидир.

ЖАМОАВИЙ КОММУНИКАЦИЯ – шахслараро мулоқот тури, унда маърузачи, жамоат арбоби билан аудитория иштирок этади.

ЖЕСТЛАР – коммуникатсия жараёнида инсон нутқининг тана, қўл ёки бармоқларнинг ҳаракатлари билан бирга кечадиган ва кишининг бевосита суҳбатдошига қаратилган, қандайдир ҳодисага, қандайдир шахсга, қандайдир нарсага бўлган муносабатини ифодаладиган турли ҳаракатларидир. Кишиларнинг бирон ҳодиса ёки ҳолатни тушунтириш мақсадида ишлатадиган қўл ҳаракатлари турли маданиятларда турлича маъно касб этади. Бунинг сабаби маданиятлараро рамзлар ва тушунчаларнинг фарқланишидадир.

КОД – мулоқот воситаси бўлиб, у табиий тиллар (ўзбек, рус, инглиз ва ҳ.к.) ҳамда сунъий тиллар: эсперанто ёки замонавий машина тиллари, морзе алифбоси, турли сигналлар ва бошқаларни ўз ичига олади. Тилшуносликда код деганда лисоний шакллар: тил, ҳудудий ёки ижтимоий диалект, шаҳар койнеси тушунилади.

КОДЛАР АРАЛАШУВИ (ёки бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтиш) – нутқий мулоқот чоғида сўзловчининг коммуникатсия шароитидан келиб чиққан ҳолда, бир тилдан (ёки тил вариантларидан, диалектдан, услубдан) бошқа бир тил кўринишига ўтиши.

КОММУНИКАТИВ ВАЗИЯТ – икки ёки ундан ортиқ кишилар нутқий мулоқотининг вазияти.

КОММУНИКАЦИЯ – (лот. *communis* “умумий”) – хабарни узатиш, фикр ва маълумотлар алмашинуви, яъни мулоқот қилишдир. Коммуникатсия – мулоқот акти, икки ёки ундан ортиқ киши ўртасидаги ўзаро ҳамфикрликка асосланган алоқа. Коммуникатсия – кишиларнинг бир-бири билан алоқа ўрнатиш ва ҳиссиётларини тушуниш воситаси. Коммуникатсия – тафаккурдаги рамзлар, уларни замон ва маконда узатилишини ўз ичига олган механизм бўлиб, у инсон муносабатларини таъминланлашга ва ривожлантиришга хизмат қилади.

КОММУНИКАЦИЯ МАНБАСИ – ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли ахборотни кенг тарқатиш билан шуғулланадиган ташкилотлар: оммавий коммуникатсия соҳасини қўллаб-қувватлашга жавобгар институтлар; бу соҳани техник таъминотига жавобгар институтлар (давлат қўмиталари, давлат ва хусусий телерадиокомпаниялар, оммавий матбуот агентлиги, нашриётлар ва ҳ.к.

КОНЦЕПТ – лотин тилидаги концептус «тушунча» сўзининг калкасидир. Рус тилшунослигида концепт тушунчаси XX асрнинг биринчи чорагида файласуф С. Асколдов томонидан илмий муомалага киритилади. Ушбу термин тилшуносликда ўтган асрнинг 80-йилларига қадар тушунча сўзига синоним сифатида ишлатилган бўлса, бугунги кунга келиб унинг изоҳи тушунча терминига нисбатан кенгайганини кўриш мумкин. Концепт икки томонли хусусиятга эгадир. Бир 121 томондан, маданият концепт кўринишида инсоннинг ментал дунёсига кирса, бошқа томондан, инсон концепт ёрдамида маданиятга киради ва баъзан унга таъсир кўрсатади.

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ (лот. *lingua* “тил”; султус “ҳурмат қилиш, таъзим қилиш”; юнон. “илм, фан”) – маданиятшунослик ва тилшунослик кесишган нуқтада шаклланган тил тадқиқининг янги соҳаси. Лингвокултурология маданият ва тилнинг ўзаро алоқасини, ўзаро таъсирини, тилда ўз аксини топган халқ маданиятининг кўринишларини тадқиқ этади. Лингвокултурология тилшуносликнинг мустақил йўналиши сифатида XX асрнинг 90-йилларида вужудга келган. Лингвокултурология этнолингвистика,

соцсиолингвистика лингвомамлакатшунослик ва этнопсихолингвистика билан чамбарчас алоқадир. Лингвокултурологиянинг обекти – маданият ва тилнинг ўзаро алоқаси, ўзаро таъсирини бир бутунликда тадқиқ қилишдир. Лингвокултурологиянинг предмети – маданиятда рамзий, образли, метафорик маъно касб этган ва натижалари инсон онгида умумлаштирилиб миф, афсона, фольклор ва диний дискурсларда, поетик ва прозаик бадиий матнларда, фразеологизмларда, метафораларда ва рамзларда акс этадиган тил бирликлари саналади.

ЛИСОНИЙ ШАХС – обектив воқеликни ўз кўришига мувофиқ тасвирлаш ва маълум мақсадга эришиш учун муайян тилнинг тизимли воситаларидан фойдаланган ҳолда уларни матнларда акс эттириши нуқтайи назаридан тавсифланган у ёки бу тил соҳибидир. Лисоний шахс – муайян билимлар ва тасаввурлар мажмуига эга бўлган нутқий фаолиятни намоён қилувчи шахсдир.

ЛИНГВИСТИК ШОК – она тили учун кулгили, ғалати ва одобдан ташқари ҳисобланган лисоний бирликлар қўлланилган хорижий нутқни эшитган инсоннинг ҳайратланиши, кулиши ёки хижолат бўлишидир.

МАДАНИЯТ – муайян халққа хос бўлган борлиқдаги ҳаёт ва фаолият, шунингдек, инсонлар орасидаги ўзаро муносабат (урф-одатлар, расм-русумлар, мулоқот хусусиятлари) ва дунёни кўриш, тушуниш ва яратиш усуллари. “Маданият” тушунчаси муайян тарихий давр (антик маданият), конкрет жамият, элат ва миллат (ўзбек маданияти), шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушининг ўзига хос соҳалари (масалан, меҳнат маданияти, бадиий маданият, турмуш маданияти)ни изоҳлаш учун қўлланилади. Тор маънода “маданият” термини кишиларнинг фақат маънавий ҳаёти соҳасига нисбатан ишлатилади. Маданият – меъёрлар, қадриятлар, идеаллар, намуналарнинг йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари тизимига асосланган субектлар фаолиятининг барча шакллари мажмуи, у бошқа маданиятлар билан ўзаро алоқада яшайдиган жамоанинг мерос қилиб олган хотираси.

МАДАНИЯТГА МОСЛАШИШ – маданиятларнинг ўзаро таъсир жараёни бўлиб, у бирон бир халқ ёки бирон бир халқ вакили томонидан бошқа халқ маданиятининг тўлиқ ёки қисман қабул қилинишини ифодалайди. Маданий мослашиш бошланғич, кўникиш, мослашув, осойишталик, уйга кетиш арафасидаги мослашув ва сўнгги босқичларга ажралади.

МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТ – турли маданият вакиллари орасидаги ўзаро алоқа, мулоқот бўлиб, унда кишилар ўртасидаги билвосита алоқа, шунингдек, коммуникатсиянинг билвосита шакли (тил, нутқ, ёзув, электрон муоқот) назарда 122 тутилади. Баъзан маданиятлараро мулоқот “маданиятлар кесишуви” (“кросскултурал)ни ҳам ифодалайди. Маданиятлараро мулоқот – муайян маданият ва тил соҳибларининг ўзга маданият ва тил вакиллари билан вербал (нутқли) ва невербал (нутқсиз) мулоқот воситасидаги ўзаро алоқа жараёнидир. Бундай мулоқотнинг ҳар бир иштирокчиси ўзининг шахсий қоидалари тизимига эга бўлади.

МАДАНИЯТ ТИЛИ – мавжуд бўлган ёки қайтадан ҳосил бўлган тасаввурлар, тушунчалар, образлар ва бошқа маъновий конструкциялар тузилишининг белгилар ва уларнинг муносабатлари тизими воситасида шаклланиши.

МАДАНИЙ САВОДХОНЛИК – “жамоавий ҳамкорлик руҳи” ни яратиш бўлиб, у бизни дунёни билиш ҳамда мулоқотнинг стандарт воситасига эгалик қилишимизга ва шу тариқа замон ва маконга кўра ёзма ва оғзаки мураккаб ахборотларни қабул қилиш ва узатишимизга имкон беради. Бироқ маданий саводхонлик фақат маданий ўзига хос ахборотгина бўлиб қолмай, балки борлиқ ҳақидаги яхлит ахборот ҳамдир. Маданий саводхонлик – жорий маданий ахборотни доимий тўлдириб боришни талаб қиладиган маданиятлараро қобилиятнинг динамик компоненти.

МАДАНИЙ ШОК – маданиятлараро тўқнашувларнинг кўринишларидан бири бўлиб, у хорижий тилни ўрганувчининг ажабланиш, ҳайрон бўлиш ёки тили ўрганилаётган маданият омилларининг қабул қилмаслик ҳолатини ифодалайди. Маданий шок тил ўрганувчининг маданиятга нотўлиқ мослашуви ёки у учун янги бўлган маданият меъёрларини билмаслиги, тушунмаслигидир.

МЕНТАЛИТЕТ (нем. менталитт < лот. менс, ментис – ақл, идрок) – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маданий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитлардаги ақлий қобилияти, руҳий қуввати. Менталитет – халқ менталлигини, унинг ақлий ва руҳий қувватининг ички тузилишини ва дифференциациясини акс эттирадиган категория. Менталитетлар турли масштаблардаги лингвомаданий жамоаларнинг психолингво-интеллектларини намоён қилади. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос анъаналари, расм-русмлари, урф-одатлари, диний эътиқод ва иримларини ҳам қамраб олади.

МЕТАФОРА (юн. метапҳора - кўчириш) – ҳосила маъно юзага келиши, у бирон предмет номини бошқа предметга ўхшашлигини эътиборга олиб кўчиришдир. Метафора – ўхшатишнинг қисқарган шакли. Метафора нафақат қисқарган ўхшатиш, шу билан бирга, қисқарган қарама-қаршилик ҳамдир. Метафора тилдаги универсал ҳодиса бўлиб, унинг универсаллиги маконда ва замонда, тил структурасида ҳамда унинг вазифаларида намоён бўлади. Метафора ўзида фундаментал маданий қадриятларни акс эттиради.

МИЛЛИЙ ХАРАКТЕР – у ёки бу миллат вакилига оид бўлган ўзига хос жисмоний ва маънавий хусусиятлар мажмуи, хулқ-атвор ва фаолият меъёридир. 123 Миллий характер халқнинг дини, сиёсати, урф-одатлари, ижтимоий қатлами, турмуш тарзи, тарихи ва ҳатто географик ўрни билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

МОНОХРОН МОДЕЛ – маданиятлар типологиясининг вақтга бўлган ўлчовларидан бири. Унда вақт инсон учун кесимларга ажралган йўл сифатида образли гавдаланади. Вақтнинг бундай қисмларга бўлининши туфайли ушбу маданиятдаги инсон вақтни муайян даржада бошқариш мумкин деб ўйлайди: у фақат бир иш билан шуғулланади, шунингдек, вақтни иш учун ва ҳиссий алоқалар учун тақсимлайди. Монохрон маданиятларда 10-15 дақиқага кеч қолиш мумкин, бироқ бундай ҳолатларда кечирим сўраш керак бўлади.

НОВЕРБАЛ КОММУНИКАЦИЯ – новербал воситалар ёрдамида амалга ошириладиган мулоқот. Новербал воситалар деганда жестлар (тана, қўл ҳаракатлари), имо-ишоралар (мимика), тегиш (қўл тегизиш, қучоқлаш, силаш, ўпиш ва ҳ.к.), тана ҳолати, кишилар орасидаги масофа кабилар тушунилади. Новербал (сўзсиз, нутқсиз) коммуникатсия мулоқот қилаётган индивидларнинг бирбирига ўзаро таъсири ва эмотсионал ҳолати ҳақида сигнал берувчи мулоқот шаклидир. Новербал коммуникация кишилар ўртасидаги новербал хабарлар алмашинуви ва уларнинг талқинини билдиради. Ҳар бир маданият борлиқни ўзига хос белгилар ва рамзлар ёрдамида акс эттиргани учун ҳам новербал мулоқот юзага чиқади. **НУТҚ ЭТИКЕТИ** – инсонларнинг расмий ва норасмий вазиятлардаги ўзаро мулоқотида уларнинг ижтимоий ва психологик ролига мос равишда амал қилинадиган ижтимоий ва маданий ўзига хос нутқий муомала қоидалари. Нутқ этикети – бу “ижтимоий силлиқланган” ҳудуд, мулоқотнинг миллий-маданий компоненти.

НУТҚИЙ ХУЛҚ-АТВОР – коммуникатив вазият иштирокчилари, яъни сўзловчи ёки тингловчининг нутқи ёки нутқий реакциясини кўрсатувчи ўзига хос хусусиятлар.

ОММАВИЙ КОММУНИКАЦИЯ – матбуот, радио, телевидение каналлари воситасида амалга оширилади. Унда юборувчи бир коммуникант ҳамда олувчи омма бўлади.

РАМЗ – ташқи дунёнинг турли маданият вакиллари ички дунёси, онги, тафаккури ва руҳидаги акси. Рамз белги бўлиб, унинг дастлабки маъносидан бошқа маъно учун шакл сифатида фойдаланилади. Агарда оддий белги инсонга 124 маъноларнинг предметлар оламига кириш имкониятини берса, рамз маъновий муносабатларнинг предметлар мавжуд бўлмаган оламига кириш имкониятини беради. Рамз инсоннинг англаб бўлмайдиган ботиний томонига мурожаат қилади. Рамзни ўз предмети билан алоқасини йўқотган маъно сифатида тасаввур қилиш мумкин. Ижтимоий мулоқот тизимида муайян объектлар, масалан, предмет, ҳаракат, ҳодиса, матн, тасвир, ҳайвон,

ўсимлик, ранг, рақам ва ҳ.к. рамз бўлиб хизмат қилади. Рамзлар моддий (буюм, предмет), тушунчавий, сўзли, тасвирий ва овозли бўлиши мумкин.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА – тилшуносликнинг тилни ва унинг мавжуд бўлган ижтимоий шароитлар билан боғлиқлигини ўрганадиган соҳаси. Ижтимоий шароитлар деганда, амалдаги тил ривожланаётган ташқи шарт-шароитлар мажмуи: мазкур тилдан фойдаланаётган кишилар жамияти, бу жамиятнинг ижтимоий структураси, тил эгаларининг ёши, ижтимоий мавқеи, маданият ва билим даражаси, яшаш жойи орасидаги фарқлари, шунингдек, уларнинг мулоқот вазиятига боғлиқ нутқий муомаласидаги фарқлар тушунилади. Демак, социоллингвистика тилнинг жамият ҳаётидаги роли, унинг ижтимоий табиати, ижтимоий функциялари, ижтимоий омилларнинг тилга бўлган таъсир механизми билан боғлиқ масалаларни ўрганадиган тилшунослик соҳасидир.

СТЕРЕОТИП – муайян гуруҳ ёки жамоанинг соддалашган, схемалашган, эмотсионал бўёқдор ва фавқулудда барқарор бўлган образи, турли маданият вакилларининг тили ва тафаккурининг ўзига хослиги. Ҳар қандай шахс муайян маданиятлар билан боғланган стереотиплар оламида яшайди. Стереотиплар ижтимоий стереотиплар, мулоқот стереотиплари, ментал стереотиплар, маданий стереотиплар, этномаданий стереотиплар ва ҳ.к. га ажратилади. Масалан, ижтимоий стереотиплар шахснинг тафаккури ва муомаласини кўрсатади. Этномаданий стереотиплар бирон бир халққа хос бўлган умумий хусусиятларни ифодалайди. Масалан, ўзбеклар меҳмондўстлиги, руслар таваккалчилиги, қозоқлар қайсарлиги, турклар ҳиссиётлилиги, эронликларнинг сертакаллуфлиги, японлар хушмуомалалиги, италянлар қизиққонлиги, эстонлар сусткашлиги, немислар тартибга аниқ риоя қилиши билан бутун халқ ҳақидаги стереотип тасаввурларни юзага чиқарган.

СУБКОД – функционал даражаси ва ҳажми “код”дан кичик бўлган коммуникатив осттизим, тилнинг тури. Масалан, ҳозирги ўзбек миллий тилининг субкодлари бу – адабий тил, ҳудудий диалектлар, ижтимоий жаргонлар, шаҳар (Тошкент) койнеси ҳисобланади.

СУБМАДАНИЯТ – иккинчи даражали, тобе маданият тизими (масалан, ёшлар субмаданияти ва ҳ.к.).

ТАБУ – маданий, диний, ирим ёки нохушлик уйғотиши нуқтайи назаридан муайян хатти-ҳаракатлар ёки айрим сўзлар қўлланишини тақиқлаш. Табу сўзи тонга тилидаги < тапу < та – “белгиламоқ”, “ажратмоқ” ва пу – “бутунлай” 125 сўзларидан келиб чиққан бўлиб, “бутунлай ажратилган”, “алоҳида белгиланган”, яъни “ман этмоқ, тақиқламоқ” маъносини англатади. ТАМАДДУН (“сивилizatсия” < лот. сивилис – фуқаро) термини ХВИИ асрда вужудга келган. Ҳар бир маданиятнинг ўлими бўлган ўз тамаддуни мавжуд. Тамаддун ҳар қандай ижтимоий-маданий дунё ривожланишининг охири босқичидир. Маданият миллий, тамаддун халқародир. Инглиз-америка анъаналарида ҳар қандай алоҳида ижтимоий-маданий дунё сивилizatсиядир. Маданият янгини яратади, тамаддун фақат маълум нарсани тарқатади.

ТАНҚИДИЙ ЁНДАШУВ – шахс ва коммуникатсияни ўрганишдаги назариялардан бири. Бу ёндашув тарафдорлари, аввало, коммуникатсиянинг тарихий вазияти билан қизиқишади. Мазкур нуқтайи назарга кўра, маданият жанг майдони сифатида талқин этилди. Яъни, маданий ҳодисаларнинг кўплаб изоҳ ва талқинлари бир жойга йиғилади, ҳар доим маданий фарқларни белгиловчи ва унинг характерини тушунтирувчи ҳукмрон куч мавжуд бўлади. Танқидий ёндашув тарафдорларининг фикрича, маданий вазиятлардаги ҳукмрон кучларни тадқиқ этиш ва тасвирлаш кишиларни қарши тура олишга ва бошқа маданият вакиллари билан янада самаралироқ мулоқотни йўлга қўйишга ўргатади.

ТАСВИРИЙ РАМЗЛАР бирон бир белги, аломат, кўриниш ёки тасвирни ифодаловчи тимсоллардир. Турли тасвирлар, оддий ва мураккаб геометрик фигуралар, осмон жисмлари, иероглифлар, ҳарфлар, ҳатто тиниш белгилари тасвирий рамзларни ифодалашга хизмат қилади.

ТИЛ – кишилар оқимини халққа айлантирадиган, мазкур нутқ жамоасининг ўзини ўзи англаши, маданияти, анъаналарини сақлаши ва уларни мерос қилиши орқали миллатни шакллантирадиган кучли ижтимоий

воситадир. Тил – маданиятнинг кўзгуси бўлиб, унда нафақат инсонни ўраб олган реал борлиқ, унинг реал яшаш шароитлари, балки халқнинг ижтимоий ўзини ўзи англаши, унинг менталитети, миллий характери, ҳаёт тарзи, анъаналари, урф-одатлари, ахлоқи, кадриятлар йиғиндиси ва дунёқараши ҳам акс этади.

ВЕРБАЛ КОММУНИКАЦИЯ – (лот. вербалис – оғзаки ва лот. коммунисатио – мулоқот) вербал воситалар ёрдамида амалга ошириладиган, сўзли, нутқ иштирокидаги мулоқотдир. Вербал воситаларга инсоният табиий тилларининг турли белгилари (уларнинг оғзаки ва ёзма шакллари) киради.

ВИРТУАЛ КОММУНИКАЦИЯ – компьютер ва коммуникация технологияларига асосланадиган мулоқот тури. Шахслараро, гуруҳлараро, оммавий бўлиши мумкин.

ЁШ ХУСУСИЯТЛАРИ – кишининг ёшига мувофиқ қарашлари, хаттиҳаракатлари ҳамда ўзини қандай тутишини маданий-меъёрий қоидаларга кўра аниқланиши.

ШАХСЛАРАРО КОММУНИКАЦИЯ – икки ёки андан ортиқ шахслар иштирок этадиган мулоқот. Вербал ва невербал шаклларга эга бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом еттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабр “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1875-сонли қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июн “Олий таълим муасасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармон
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 феврал “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрел "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябр “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июн “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетда талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий етиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябр “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябр “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

18. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 16 апрелдаги “Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4680-сонли қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябр “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг

малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли қарори.

III. Махсус адабиётлар

1. Ш.Усманова, Г.Рихсиева. Маданиятлараро мулоқот. Ўқув қўлланма. Т.- 2017. - 135 б.

2. Садохин, А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации / А.П. Садохин. - М : Высшая школа, 2005. - 310 с

3. Жуламанова Е.И. Культурные теории вежливости и стратегии речевого поведения. // Изучение китайского языка. – М.: «Муравей», 2003. – 163 с.

Форс тилидаги манбалар

4. بهروز بيك بابايي. تأثیر زبان در ارتباطات میان فرهنگی (با تأکید بر جایگاه فرهنگی امیر علیشیر نوایی رد ترکی غربی و ملی گرایی نوایی). تاریخ دریافت 1396/7/27: تاریخ پذیرش: 13

5. مریم سهرابي رناني. شناسايي عوامل تأثیرگذار بر اثربخشي تبليغات فرهنگي بر مبناي نظريه برخاسته از دادهها و ارائه الگوي اثربخشي تبليغات فرهنگي. تاریخ دریافت مقاله 94/10/21: تاریخ پذیرش مقاله: 9

Қўшимча адабиётлар

6. Леонтович О.А Введение в межкультурную коммуникацию: учебное пособие / М.: Гнозис 2007. - 368 с.

7. Philipsen, G. (2002). Cultural communication. In W.B. Gudykunst & B. Mody (Eds.), Handbook of international and intercultural communication (2nd ed., pp. 51-68). Thousand Oaks, CA: Sage.

8. Reid, S., & Ng, S.H. (1999). Language, power, and intergroup relations. Journal of Social Issues, 55 (1), 119-139.

IV. Интернет сайтлар

9. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

10. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

11. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази

12. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet

1. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси

2. www.britishcouncil.org – Британия кенгаши веб сайти

3. www.bonjourdefrance.com – Тил ўрганиш веб сайти

4. www.edu365.cat – Тил ўрганиш веб сайти

5. <http://www.duplaisiralire.com/> – Тил ўрганиш веб сайти

6. <http://www.polarfle.com> – Тил ўрганиш веб сайти

7. tsuos.uz – Тошкент давлат шарқшунослик университети веб сайти